

RECENSIES

Jan Lucassen (ed.), *Global labour history: a state of the art*. International and comparative social history, vol. 9 (Bern [etc.]: Peter Lang, 2006) 790 pp.
ISBN 978-3-03-911576-1.

Ter gelegenheid van het 65-jarig bestaan van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), inmiddels al bijna 10 jaar geleden, vond er een congres plaats over Global Labour History. Het was een goed moment om eens de meetlat te leggen naast de internationale ambities van dit instituut. Tot in de jaren tachtig was 'internationaal' vooral Europees geweest, ofschoon de mentale horizon van N.W. Posthumus, oprichter van het Instituut, zich al had uitgestrekt tot Latijns-Amerika en voormalig Nederlands-Indië. Ten tijde van het congres in het jaar 2000 had het IISG zijn internationale oriëntatie echter versterkt met collecties en expertise op het terrein van Turkije, Centraal Azië, China, Zuid-Azië en beschikte het over een eigen dependance in Moskou. Zo goed als het ging met deze internationalisering van de sociale geschiedenis, zo slecht ging het met de *labour history*. Terwijl in de jaren negentienzestig en zeventig arbeidersgeschiedenis en de studies van de arbeidersbeweging ongekend populair waren, trad in de jaren tachtig de neergang in. De focus verschoof van klasse en ongelijkheid naar cultuur, identiteit en etniciteit. Dit is een wereldwijde tendens geweest, waarbij de opkomst van de studies naar de slavernij en de slavenhandel even opmerkelijk als begrijpelijk de uitzondering vormen. Dat is begrijpelijk, omdat juist deze tak van geschiedbeoefening sterk werd bevorderd door de zoektocht naar de wortels (de 'Roots') van de zwarte identiteit.

De bundel *Global labour history: a state of the art* die uit deze workshop is voortgekomen, bevat bijdragen van de grote namen op dit terrein zoals de Amerikaanse historicus Fred Cooper, bekend van zijn vele boeken over de arbeids- en koloniale geschiedenis van Afrika, de vooraanstaande Indiase sociaalhistoricus Sabyasachi Bhattacharya, Ian Phimister en Dick Geary. De essays bestrijken de gehele wereld en zijn zonder uitzondering van hoge kwaliteit. Niettemin bekruipt ons als lezer het gevoel dat we hier eerder met een terugblik op het ontstaan van een vakgebied of een subdiscipline te maken hebben dan met een agenda voor de toekomst. Uitzonderingen daarop zijn mogelijk de twee essays van Jan Lucassen en Prasanna Parthasarathi die zich toeleggen op een vergelijking tussen arbeidsverhoudingen in India en Europa. Werkelijk 'global' in zijn benadering is verder het essay van Lex Heerma van Voss dat aansluit op het thema globalisering en de effecten ervan – via de opmars van de container – op de positie van de havenarbeiders. We hoeven de organisatoren van deze workshop echter geen verwijten te maken over leemten in de opzet, want zij hebben immers hun uitnodigingen tien jaar geleden verstuurd. Wel is het interessant om te zien welke thema's destijds kennelijk nauwelijks de aandacht kregen maar nu sterk in opkomst zijn. Geheel ontbreken bijvoorbeeld referenties naar 'commodity chains' en naar de manier waarop de exploitatie van arbeid in Europa en in bijvoorbeeld de Caraïben met elkaar verbonden waren. Het is duidelijk dat Pomeranz' *Great Divergence* (2000),

dat aan de arbeidsdeling tussen koloniën en metropool in de negentiende eeuw zo'n gewicht toekent voor de negentiende-eeuwse voorsprong van Europa op Azië, in 2000 nog niet zijn stempel heeft gedrukt op het debat.

Voor sommige lezers zal het boek gedateerd zijn, voor anderen, onder wie ondergetekende, is het een nuttig referentiewerk dat in vogelvlucht een inzicht geeft in de ontwikkeling van 'labour history' in de laatste dertig jaar van de vorige eeuw. En al komen er ieder decennium weer nieuwe thema's bij, elk vakgebied kent zijn evergreens en die komen ook hier ruimschoots aan bod. De uitgebreide index en de bijna 100 pagina's lange bibliografie maken dit boek tot een uitstekend naslagwerk, dat kan helpen bij het voorkomen van opnieuw uitgevonden wielen.

Ulbe Bosma

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (eds.), *Kunsten in beweging 1980-2000*;
Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (eds.), *Kunsten in beweging 1900-1980*;
Wim Willems, *De kunst van het overleven. Levensverhalen uit de twintigste eeuw*;
Jaap Vogel, *Nabije vreemden, een eeuw wonen en samenleven*. Reeks Cultuur en
migratie (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2003-2005). ISBN respectievelijk
90 12 09776 2, 90 12 09775 4, 90 12 09774 6, 90 12 09777 0.

De reeks 'cultuur en migratie in Nederland' bestaat uit vijf delen waarin vanuit diverse invalshoeken bekeken wordt hoe de Nederlandse cultuur gedurende de twintigste eeuw is veranderd door de komst van migranten. Deze reeks kwam tot stand op initiatief van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

De reeks onderstreept de multidimensionaliteit van de Nederlandse cultuur, een cultuur die bestaat uit een veelheid van culturen die in beweging zijn en steeds nieuwe verbindingen met elkaar aangaan. Deze steeds veranderende Nederlandse cultuur neemt ook op wat migranten hebben aangebracht aan kunst, zinswijzen, leefvormen en stijlen. Culturele veranderingen zijn het resultaat van een veelheid van processen en manifesteren zich in onderscheiden wijze in diverse sociale, religieuze, seksuele en generationele milieus. Centraal in deze publicaties staat de rol van immigratie binnen culturele veranderingen in Nederland. De reeks richt zich op concrete, zichtbare veranderingen in de culturele, materiële en sociale omgeving. De vraag is hoe in Nederland de kunsten, het wonen, het samenleven en de alledaagse cultuur zich onder invloed van immigratie hebben gewijzigd gedurende de twintigste eeuw. De analyse van de opname van deze 'vreemde' invloeden in de Nederlandse cultuur stelt tegelijkertijd de vraag hoe migranten over generaties heen opgenomen zijn in de Nederlandse samenleving en niet meer als vreemd werden beschouwd.

Hoewel het een reeks betreft hebben de uitgevers elk boekdeel een autonome identiteit gegeven. De inleiding waarin de reeks wordt toegelicht door het auteurscollectief en de bijlage waarin Leo Lucassen een kort overzicht geeft van de immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw zijn in elk boekdeel opgenomen. Leo Lucassen wijst in dit overzicht op de specificiteit van de migratiedynamiek naar Nederland. Zo kende Nederland gedurende de twintigste eeuw, omwille van demografische en economische redenen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en België, een gering tekort aan arbeidskrachten in de industrie en landbouw. De arbeidsmigratie naar

Nederland bleef dan ook gedurende de twintigste eeuw en zelfs tijdens de jaren 1960 vrij gering. De migratie naar Nederland werd vooral bepaald door de dekolonisatie. Koloniale migranten, eerst uit Indonesië en later uit Suriname hebben van Nederland een immigratiesamenleving gemaakt.

Zowel deze inleiding als de bijlage is heel lezenswaardig, maar wanneer men de hele reeks aanschaf krijgt men wel bijna vijf keer deze twintig pagina's. Bijna, want in het derde deel is om onduidelijke redenen het overzicht van immigratie naar Nederland in de twintigste eeuw weggevalen. De artikelen opgenomen in deze vijf boekdelen betreffen allemaal originele bijdragen met uitzondering van het artikel van Hans Ludwig C. Jaffé over Duitse kunstenaars in Nederland dat al in 1982 verscheen in een tentoonstellingscatalogus. Het geheel is heel verzorgd samengesteld met een uitgebreid register.

Het eerste en tweede deel van de reeks, beide geredigeerd door Rosemarie Bui-kema en Maaïke Meijer, behandelen de kunsten in beweging. De lezer doorloopt in deze lijvige delen (elk 420 pagina's) de twintigste eeuw, waarbij een breed scala van kunsten -beeldende kunst, dans, muziek, literatuur, film, toneel- de revue passeert. Het gaat hier om een exemplarische greep van contacten in Nederland met een andere cultuur. Ook kosmopolitische reizigers of kunstenaars die slechts kort in Nederland vertoefden worden in dit caleidoscopisch overzicht opgenomen en in die zin is de band met migratie en cultuurverandering vrij rekbaar. Een sterke inleiding houdt deze beide boekdelen goed bij elkaar.

Het derde deel onder de titel 'kunst van het overleven' is van de hand van Wim Willems en biedt twaalf levensverhalen, in tien portretten uit de twintigste eeuw. Willems werkt diepgaande persoonlijke geschiedenissen van immigranten uit. Het veranderen van Nederland over de twintigste eeuw is goed voelbaar in deze, weliswaar subjectieve verhalen veelal opgetekend in het begin van de 21ste eeuw. Willems slaagt er met zijn vlotte pen goed in transnationale levensverhalen uit te werken. Het zijn verhalen waarin Nederland en de regio van oorsprong in elkaar overvloeien. De meervoudige identiteiten van deze individuen worden uitgebreid besproken, maar tegelijkertijd is er ook aandacht voor bredere thema's zoals de geschiedenis van het emigratie- en immigratieland.

De portretten zijn geen dwarsdoorsnede van de ervaringen die nieuwkomers opdeden in het Nederland van de twintigste eeuw. Hoewel Willems een duidelijke poging doet om een breed palet van immigratie-ervaringen te schetsen, blijft het boekdeel sterk ingebed binnen een 'interessant' intellectueel en artistiek milieu. De buitenlanders die Nederland verlieten na enige jaren verblijf zijn er niet bij, ook de arbeidsmigranten van industrieel Nederland of de vluchtelingen eigen aan de geweldadige twintigste eeuw zijn opvallend afwezig. Minder dan een kwart van de verhalen behandelen de eerste helft van de twintigste eeuw en het betreft vooral individuen die zich op eigen houtje vestigden in Nederland. Toch zijn heel wat van deze verhalen boeiende evocaties van weerbare overlevingskunstenaars die heel wat moeilijkheden trotseerden om hun leven inhoud te geven. Een autonome invulling die na de jaren zestig problematischer werd: individuele migranten werden sneller geassocieerd met 'hun' gemeenschap. Wim Willems en zijn getuigen wijzen hierbij naar de multiculturele bril als de dominante wijze waarop sinds de jaren zestig naar nieuwkomers in de immigratiesamenleving wordt gekeken. Hierdoor worden kunstenaars uit de migratie snel gepromoot als woordvoerders van 'hun' gemeenschap, een definiëring van bovenaf die hen elke individualiteit ontzegt.

Het vierde boekdeel van de hand van Jaap Vogel onder de titel 'nabije vreemden' sluit het sterkst aan bij de sociale geschiedenis. Dit korter boekdeel (240 pagina's) handelt over de relatie tussen wonen en samenleven in de loop van de twintigste eeuw. Vogel onderscheidt op basis van de bestaande literatuur over migratie diverse woonpatronen en kijkt hoe deze invloed uitoefenen op (etnische) groepsvorming en interactie met de gastsamenleving. De auteur onderscheidt zes sociaalruimtelijke perspectieven.

Vakantie- en pleegkinderen die 'in het hart van het gezin' verblijven zijn de eerste groep. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw werden twintigduizend (jonge) kinderen in het buitenland, vooral Azië geadopteerd door Nederlandse (kinderloze) echtparen. Het was een noodoplossing omdat Nederlandse kinderen voor adoptie schaarser werden, terwijl de vraag waarschijnlijk steeg door het biologisch gevaarlijke uitstel van de kindertijd. Deze in Nederland gesocialiseerde adoptiekinderen bleken zich probleemloos in Nederland ingepast te hebben. Hun uiterlijk maakte hen voor de buitenstaanders wel vreemd, maar binnen het gezin bracht dit mee dat hun adoptie hierdoor op eerlijke wijze werd besproken. De anonimiteit van de biologische ouders die hen bij jonge leeftijd afstonden kon hun relatie nauwelijks belasten. Kinderen die op krachten kwamen tijdens een vakantie vormen voor Vogel de historische antecedenten van de adoptiekinderen. Op basis van het onderzoek naar Hongaarse kinderen blijkt dat een niet gering aandeel van deze kinderen uiteindelijk geadopteerd werden door kinderloze echtparen. Was er in Nederland tot de jaren 60 dan toch geen voldoende ruim aanbod aan adoptiekinderen? Zich baserend op het minimale Nederlandse onderzoek ter zake -een doctoraalscriptie- besluit Vogel met een aantal stellingen betreffende deze historische ervaring. Zo wordt, gezien hun blanke huidskleur het toeschrijven van vreemdheid aan deze kinderen ontkend. Dat er vele andere wijzen zijn om vreemdheid toe te schrijven wordt hierbij genegeerd. Ook wordt de relatie tussen Nederlandse pleegouders en Hongaarse biologische ouders iets te idealistisch voorgesteld als een uitwisseling van culturen. Macht lijkt afwezig in deze relatie, hoewel de adopties aangeven dat er misschien toch soms wat meer aan de hand was dan louter het aanbieden van een leuk vakantieverblijf aan minderbedeelde kinderen.

Het tweede sociaalruimtelijk perspectief is het inwonend dienstpersoneel, waarbij deze immigranten ook in de privé-sfeer opgenomen zijn. Hier kan Vogel wel steunen op een rijke onderzoekstraditie. Het breed panorama dat hij schetst van deze vrouwelijke en bij uitstek tijdelijke arbeidsmigratie geeft de veelzijdigheid weer van deze migratie. Hoewel er sterk uiteenlopende historische ervaringen waren, wijst Vogel toch op een belangrijke overeenkomst, namelijk de afhankelijke positie van deze 'intieme' vreemdelingen. Deze vrij totale afhankelijkheid die bijna enkel een monoloog vanuit de Nederlandse samenleving mogelijk maakt is geen uitzonderlijke migratie-ervaring. Bij twee andere woonvormen besproken door Vogel -concentratiewijken en kampen- was er ook al nauwelijks interactie tussen de immigranten en de Nederlandse samenleving. Zeker bij de kampen werd de dialoog soms doelbewust onmogelijk gemaakt door de overheid. Bij de twee laatste woonvormen die Vogel bespreekt waren er wel mogelijkheden om een dialoog aan te gaan met de Nederlandse samenleving. Zowel de etnische ondernemers die woonden en werkten te midden van Nederlanders, als de gastarbeiders die verbleven in kosthuizen konden een relatie uitbouwen met de Nederlandse samenleving.

Het boekdeel van Vogel brengt geen nieuwe onderzoeksresultaten, maar kan steunen op het intensief onderzoek dat verricht werd gedurende de laatste decennia naar de Nederlandse historische ervaring van migranten. Zo is bijvoorbeeld het historisch onderzoek in België en Luxemburg, ondanks de veel rijkere immigratie-ervaring, veel minder uitgewerkt. Vogel steunt op deze rijke historiografie om de relatie tussen woonvorm en integratie onderbouwd te presenteren. Andere invalshoeken op het integratieproces zoals arbeid, politiek of religie waren mogelijk geweest, maar vertrekend van het wonen kon de auteur de volledige immigratie naar Nederland bestrijken.

In deze boekdelen wordt de migrant als doelgroep van de publicatie duidelijk afgeleid, maar weinig argumenten worden aangedragen waarom enkel immigranten worden behandeld. Migratie binnen Nederland en emigratie uit Nederland blijft buiten het vizier van de reeks, ook terugkeerders worden niet opgenomen bij de immigranten. Jammer dat geen gebruik werd gemaakt van een bredere definiëring van migrant. Nederlandse emigranten, maar ook buitenlandse pendelaars en tijdelijke migranten hadden het eenrichtingsverkeer dat deze reeks oproept kunnen nuanceren. Ook voor de sociaal-culturele invalshoek van deze reeks had de interactie tussen bijvoorbeeld Zeeuwse emigranten en de immigratiesamenlevingen waar ze zich vestigden, ook binnen Nederland zelf een meerwaarde betekent. Met een bredere invalshoek had de reeks zich (nog) beter geleend tot het ter discussie stellen van de dominante wijze waarop vandaag de dag in Nederland naar migratie en integratie wordt gekeken. De historische discipline leent zich immers tot een 'subversieve' kijk op de maatschappij waarin de historicus werkt en leeft. Het auteurscollectief wijst ook voorzichtig op dit potentieel door bijvoorbeeld in de inleiding op de reeks te stellen dat 'het interessant zou zijn na te denken over de vraag of de migratie vanuit de nog niet zelfstandige koloniën (zoals Suriname) eigenlijk ook niet als interne migratie kan worden gezien' (p. vii). Toch waagt deze reeks zich nauwelijks aan het uitwerken van verrassende historische inzichten. Deze reeks heeft als belangrijkste verdienste om het breed verspreide historisch onderzoek van de Nederlandse immigratie-ervaring te bundelen in een aangenaam geschreven en laagdrempelige publicatie. Voor de sociaalhistorische analyse van de Nederlandse migratie-ervaring is het derde deel van deze reeks, van de hand van Jaap Vogel een aanrader.

Frank Caestecker

Vakgroep nieuwste geschiedenis, Universiteit Gent

Muriel Neven, *Individus et familles: les dynamiques d'une société rurale. Le Pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. (Genève: Droz, 2003) 530 p.

ISBN 2-87019-284-3. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Luik 2000.

Het proefschrift van Muriel Neven stelt de veranderingen centraal binnen een specifieke rurale maatschappij in de tweede helft van de negentiende eeuw, benadert vanuit de levenslopen van families en individuen. Haar doel is te begrijpen op welke manier het rurale Land van Herve reageerde op een sterk veranderende maatschappelijke context, 'la recomposition de la société'. Meer specifiek op welke manier de levenslopen van huishoudens/families en individuen zich in de veranderende sociaaleconomische context aanpasten aan de nieuwe opties en keuzes.

Het proefschrift bevat drie grote delen: het eerste deel behandelt de sociaaleconomische en demografische tendensen op regionaal vlak; het tweede deel richt zich op het 'huishouden' en de 'familie' als centraal gegeven in de maatschappij en het derde deel volgt het individu in zijn levensloop. In elk van de drie delen legt de auteur de relatie tussen de drie onderzoeksniveaus: 'maatschappij', 'familie' en 'individu'. Voor het tweede en derde deel beperkt Neven haar onderzoeksgroep tot alle individuen van drie zorgvuldig uitgekozen geografische plaatsen (Charneux, Clermont en Neufchâteau) tussen 1846 en 1900.

Hoewel de rurale maatschappij in de negentiende eeuw herhaaldelijk onderwerp van onderzoek is geweest, selecteert Neven voor het eerste deel van het werk, een specifieke regio die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw succesvol – zonder daarvoor drastische hervormingen te hebben moeten doorvoeren – aan de economische moderniteit heeft aangepast. Deze regio kenmerkte zich op economisch vlak door drie soorten activiteiten: autarkische en commerciële landbouw en diverse (proto-)industriële activiteiten. De omschakeling naar een commerciële landbouw kende in het Land van Herve al zijn start tijdens het ancien régime, waardoor de landbouwcrisis die in het derde kwart van de negentiende eeuw het grootste deel van West-Europa trof, een minieme invloed had op deze regio. Bovendien leidde beginnende industriële activiteiten in de mijn- en metaalindustrie ertoe dat het verdwijnen van de proto-industrie kon worden opgevangen. Deze diversiteit zorgde er mede voor dat de hele familie in het economische leven kon worden ingezet en een relatief hoge levensstandaard kon worden behouden. Tegelijkertijd echter vertoonde de demografische evolutie een zeer traditioneel scenario (tot 1890: laat huwen en hoge legitieme fecunditeit). De auteur komt dan ook tot de conclusie dat er een enorme spanning hing tussen de traditionele demografische evolutie en de florerende economie.

Om deze paradox in de juiste context te plaatsen, concentreert Neven zich in de volgende delen enerzijds op de familiale dynamieken en anderzijds op de individuele levenslopen. Hierbij bekritiseert ze gerenommeerde demografische studies zoals deze van Desama, Henry, Vandenbroeke en Eggerickx. Deze studies sloten bepaalde marginale delen van de bevolking uit en legden geen relatie tussen het individu en de maatschappelijke context. In de studie van Neven wordt echter het geografisch kader als een actieve speler, 'un acteur vivant', behandeld, die sterk de levenslopen van families of huishoudens en individuen beïnvloedde. Neven tracht hierbij een tussenweg te vinden tussen demografen en gezinshistorici. Tegelijkertijd wordt het 'huishouden' als enige kader van het familiale leven verworpen. Het begrip 'familie' is voor haar niet de biologische familie van Henry, maar ook niet het huishouden van Laslett. 'Familie' is voor Neven 'alle mogelijke bloedrelaties van een persoon, met wie hij of zij al dan niet onder hetzelfde dak woont'. Hoewel ze stelt dat het huishouden de centrale onderzoekseenheid blijft voor het bestuderen van de micro-economie van de levenscyclus, zowel als eenheid van productie als eenheid van consumptie, is het huishouden als enig centraal concept voor demografisch onderzoek op lange termijn moeilijk houdbaar. Hierdoor schrijft Neven zichzelf in de 'nieuwe' tendens van het demografisch onderzoek waarbij de uitgebreide familie in plaats van het huishouden voorwerp van studie is.

De *event history analysis*-methode die Neven aanwendt om de individuele levenslopen in het derde deel te bestuderen, zorgt ervoor dat het verhaal een sterker dynamisch karakter krijgt. Deze methode brengt het concept 'tijd' in rekening en laat toe een multivariabele analyse te maken van de factoren die de transities in het leven van

individuen bepalen en om de variabelen op hun significantie te meten, zelfs bij een beperkte onderzoekspopulatie. Neven beseft wel dat ze, door het rijke bronnenmateriaal dat de Belgische bevolkingsregisters haar verschaffen, zich in een luxepositie bevindt. Hoewel enthousiast, is ze er zich van bewust dat de *event history analysis* niet dé perfecte methode is, waarbij het vaak moeilijk te bepalen valt welke variabele welke transitie in de levensloop van het individu heeft bepaald.

In navolging van wat de auteur zelf als doel stelde, een ‘démographie différentielle’ te schrijven, fungeert het bestuderen van de levenslopen van individuen in deze studie als een perfecte mediator tussen een puur demografische studie en een gezinshistorische studie. Hoewel het verhaal van de levenslopen ingedeeld wordt in de ‘traditionele’ transities in de levensloop van een individu, reikt de analyse van Neven verder en maakt ze inderdaad gewag van een ‘démographie différentielle’. Zo worden bijvoorbeeld de oorzaken van kindersterfte niet alleen op een ‘manière superficielle’ – mortaliteitscrisis, geslacht, leeftijd – benaderd maar ook vanuit een multivariabele analyse, waarbij de verschillende factoren die het risico op kindersterfte bepalen, tegelijkertijd kunnen plaatsgrijpen en bepalend kunnen zijn. Deze variabelen bevinden zich op de drie onderzoeksniveaus: maatschappelijk, familiaal en individueel. Op dezelfde manier worden ook de andere transities in het leven van de individuen van het Land van Herve bestudeerd.

De wijze waarop Neven haar onderzoek structureert, zorgt ook voor een sterke relativisering van de ‘nuclear hardship hypothesis’ van Laslett, waarbij bijvoorbeeld wordt opgemerkt dat ouderen slechts in beperkte mate alleen leefden, dat de familiale relaties over de huishoudens heen uitgebreid waren en marginale groepen als definitief celibitair of ‘abnormale’ transities in de levenslopen van individuen, zoals illegale geboortes, onder de aandacht worden gebracht.

Op deze manier kan Neven zowel homogeniteit als heterogeniteit in het Land van Herve ontdekken. Door verschillende variabelen in rekening te brengen in de levensloop van het individu en hierbij steeds relaties te leggen met maatschappij en de uitgebreide familiale context, komt zij tot een sterke en gedetailleerde studie.

Sofie De Langhe

Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Universiteit Gent

Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer: een joodse geschiedenis 1912-1956* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008) 708 p. ISBN 978 90 351 3038 8.

Zoals de titel aangeeft, heeft de auteur zich een dubbele taak gesteld: het leven van vader en zoon Meijer te beschrijven en beide levens in te bedden in de ‘joodse geschiedenis’. Omdat deze term niet nader is ingevuld, wordt het niet duidelijk wat de auteur voor ogen staat. Bedoelt zij de geschiedenis van het Europese Jodendom, van de joden in Nederland, of van het jood-zijn in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw? In de compositie van het boek wordt duidelijk dat Evelien Gans binnen het kader van de zeer uitvoerige levensbeschrijving een beeld van de belevingswereld van het Nederlandse Jodendom wil geven en zij is hierin ook in vele opzichten geslaagd.

Het boek is een goed geschreven levensverhaal van een begaafde, gedreven en gecompliceerde Nederlandse jood in de eerste helft van de twintigste eeuw. Evelien Gans heeft werkelijk alle beschikbare gedrukte, geschreven en mondeling overge-

leverde bronnen onderzocht en er een zeer gedetailleerd portret op meer dan ware grootte van gemaakt. Alleen de historische achtergrond van de jeugd van de hoofdpersoon komt onvoldoende uit de verf, net zoals de levenssfeer van de veelal arme, maar zeer orthodoxe joden op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw. Toch is het deze achtergrond van arme joodse jongen uit de 'mediene', in dit geval Noordoost- Groningen, met Winschoten als middelpunt, die voor Jaap Meijer een bron van inspiratie, met name voor zijn poëzie in het plaatselijk dialect is geweest.

Voor intelligente jongens van arme ouders waren in Nederland in de jaren twintig van de twintigste eeuw beurzen beschikbaar voor de opleiding tot het geestelijke ambt. Dit gold evenzeer voor katholieke priesteropleidingen (Klein- en Groot Seminarie), voor gymnasiale en universitaire opleidingen van protestantse jongens als voor een opleiding aan het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium in Amsterdam voor arme joodse jongens. Voor al deze kinderen betekende het volgen van die opleiding een afscheid van de kinderjaren in het ouderhuis en van de vertrouwde omgeving. Als bijkomende factor kwam ook een voordurend besef van de plicht tot dankbaarheid, onderdanigheid en het extra goed moeten presteren, opdat de beurs niet zou worden ingetrokken. Hierin verschilden de pupillen van de opleidingsinstituten van de diverse Nederlandse religieuze gezindten nauwelijks van elkaar, al zullen de psychische effecten van de jeugd ver buiten het gezin individueel sterk verschillen.

Gewezen seminaristen speelden trouwens in de Europese sociale en politieke geschiedenis vanaf 1880 een zeer belangrijke rol. Velen hebben zich van de godsdienst van hun jeugd afgewend en zijn geheel nieuwe idealen gaan nastreven. Zij ontwikkelden zich tot aanhangers en soms wel leiders van verschillende socialistische groeperingen, waarbij het voorbeeld van Jozef Stalin, die werd opgeleid tot priester van de Russisch-orthodoxe kerk, voor vele anderen kan gelden. Het is daarom des te verwonderlijker dat de kracht en warmte van het Nederlands-joodse religieuze leven, zoals Jaap Meijer dat van zijn ouderlijk huis en ook van het Seminarium had meegekregen, zijn leven lang een inspiratiebron is gebleven, hoezeer hij zich vaak in zijn geschriften hiertegen heeft afgezet. Hij werd een enthousiaste zionist, maar bleef toch binnen de traditie. Dit aspect van de jeugd van Jaap Meijer komt in het boek weinig uit de verf.

Pas wanneer tijdens de Duitse bezetting de historische gebeurtenissen diep in het leven van de Nederlandse joden gaan ingrijpen, komt de verbinding van biografie en geschiedenis, waar de auteur naar streeft, als vanzelf tot stand. De beschrijving van het leven van Jaap Meijer en zijn gezin in oorlogstijd, in Amsterdam, Westerbork en Bergen Belsen vormen het hoogtepunt in het boek. Het leven in Bergen Belsen is naar mijn mening zelden zo helder en indringend beschreven. Hier wordt de biografie geschiedschrijving op hoog niveau.

De ontluisterende terugkeer van Jaap Meijer en zijn gezin in een volkomen veranderd Nederland in 1945 deelt hij met al zijn Nederlandse lotgenoten. Geheel op zich staan zijn reacties op de opeenstapeling van ingrijpende gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis na 1945. De oprichting van de staat Israël in 1948 zette eindelijk de deur open voor vrije emigratie naar het Land der Vaderen. Vele jonge zionisten, oude strijdmakkers van Jaap Meijer uit Nederland, kozen die weg. Maar Jaap Meijer heeft de stap niet gemaakt, of niet durven maken. Een reëel aanwezige angst voor een nieuwe oorlog (Korea, het 'IJzeren Gordijn'), doet hem in 1953 besluiten, om als leraar geschiedenis naar Suriname te vertrekken. De ongelukkige tijd, die het gezin Meijer in de West doorbracht, vormt het laatste hoofdstuk van het eerste deel, wanneer in 1956 het gezin Meijer weer in Nederland terugkeert.

De contouren van het leven van Jaap Meijer tot 1956 zijn helder uitgewerkt. Zijn zoon Ischa verblijft nog onaf in de achtergrond. Het is de grote verdienste van Evelien Gans dat zij de boog van haar verhaal zo gespannen weet te houden, dat de lezer uitziet naar het tweede deel, om het geheel voltooid beeld te kunnen overzien.

Rena Fuks-Mansfeld

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Veerle vanden Daelen, *Laten wij hun lied verder zingen: de heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*. Studies Stads-geschiedenis, 4 (Amsterdam: Aksant, 2008) 512 p. ISBN 978-90-5260-249-3.

Wie na de Tweede Wereldoorlog in Antwerpen uit het oude, nog niet verbouwde Centraal Station stapte, kwam na een paar stappen opzij van het station in een volkomen andere wereld terecht dan die van de statige Keizerlei, die zich voor het station uitstrekt. Mannen met baarden en zijlokken, in zwarte pakken met grote zwarte hoeden domineerden het straatbeeld. Bij de diamantbeurs was het vol van hen en verderop in de straten en straatjes wemelde het van kleine juwelierszaken (in- en verkoop van goud en juwelen), maar ook van koosjere bakkers en levensmiddelenwinkels, waar alle lekkernijen en goederen te koop waren nodig voor een rituele joodse huishouding. Na schooltijd kwamen de joodse moeders op straat, omringd door hun kinderen, luid en gezellig in het Jiddisch met elkaar pratend en naar elkaar roepend. Je kon je in het vooroorlogse Warschau wanen, of in de oude Lower East-Side in New York. Naast deze sterk in het oog vallende, homogene joodse groep, die in een afgebakende buurt van Antwerpen geconcentreerd woonde, waren er ook andere Belgisch georiënteerde joden, die veel meer in het Antwerpse en Belgische leven geïntegreerd waren.

In het eerste deel van haar boek schetst de auteur de vooroorlogse situatie, het aantal joodse overlevenden van de Duitse bezetting, de terugkeer van joden naar Antwerpen en hun ontvangst in de stad en de vele joodse nieuwkomers, die vanuit de Duitse kampen in Antwerpen een nieuw tehuis vonden. Daarbij wordt ook uitvoerig stilgestaan bij de maatregelen, die de autoriteiten namen voor schadevergoeding en herkrijging van het bezit van teruggekeerde joden. Voor Nederlandse lezers valt natuurlijk op, hoezeer de situatie in België verschilde van die in Nederland. België werd grotendeels al in de herfst van 1944 bevrijd en de joodse bevolking en het aantal slachtoffers was, in vergelijking met die in Nederland, aanzienlijk kleiner. Er woonden aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog ongeveer 65.000 tot 75.000 joden in België, in 1944-1945 waren dat nog ongeveer 20.000, die bovendien, net als voorheen, hoofdzakelijk in Antwerpen en Brussel geconcentreerd leefden.

Geput uit vele bronnen, met name ook uit de verslagen van Amerikaansjoodse hulporganisaties als de HIAS en de Joint wordt de economische en sociale positie van deze teruggekeerden inzichtelijk gemaakt. Tussen 1945 en 1950 werden de teruggekeerden gaandeweg in aantal verre overtroffen door nieuwkomers, veelal overlevenden van de Duitse vernietigingskampen, die uit Oost-Europa afkomstig waren. Tegen 1950 was het aantal joden in België verdubbeld tot 40.000, geconcentreerd in Brussel en Antwerpen.

Net als voor de Tweede Wereldoorlog waren de diamantindustrie en -handel de voornaamste bronnen van bestaan van de joden in Antwerpen. De snelle opbouw en

bloei van deze bedrijfstak werd na de oorlog door hard werken bereikt, maar ook de wederbouw van oude religieuze en culturele instellingen en het vestigen van nieuwe instellingen werd energiek ter hand genomen. Veel financiële hulp kwam van de Amerikaansjoodse hulporganisaties, die de inrichting van scholen en synagogen financierden en startkredieten aan ondernemers verleenden. In de eerste vijf jaar na 1945 ontstond de structuur van de joodse gemeenschap, zoals die in zekere mate nog tot op onze dagen bestaat.

Het religieuze en culturele leven van de Antwerpse joden, het onderwerp van het derde en vierde deel van het boek, was voornamelijk geconcentreerd rondom twee orthodox-joodse gemeenten: Shomre Hadas en Machsike Hadas, terwijl er daarnaast nog allerlei kleinere groepen van aanhangers van chassidische rabbijnen waren, die in kleine synagogen, of in achterkamers voor het gebed bijeenkwamen. Zij waren voor het grootste deel vertegenwoordigd in het Consistorie van België, een gevestigd instituut, dat in de negentiende eeuw naar Frans voorbeeld was ingesteld. De drie verschillende organisaties werden vooral gekenmerkt door hun orthodoxe karakter dat aan het joodse leven in Antwerpen een heel speciale kleur gaf. Anders dan in Brussel, waar ook liberale, zionistische en links gerichte stromingen onder de joodse bevolking een belangrijke rol speelden, bleven de Antwerpse joden voor het merendeel orthodox en buitengewoon gezagsgetrouw aan de Belgische overheid. Voor zover zij deelnamen aan het Belgische politieke leven, stemden zij veelal op de liberale partijen.

Tot besluit van het boek wordt een overzicht gegeven van het joodse verenigingsleven en de organisatie van het joodse onderwijs. Er waren zowel joodse lagere scholen, als joodse lessen buiten de officiële schooltijden, gesubsidieerd door de Belgische staat en door allerlei internationale joodse organisaties. Voor joodse oorlogstijden was er een opvanghuis dat na de oprichting van de staat Israël in 1948 ophield te bestaan, omdat de kinderen daarheen werden gezonden.

In haar conclusie zoekt de schrijfster naar verklaringen voor het bijzondere karakter van de joodse gemeente in Antwerpen dat zich tot in de volgende generaties heeft kunnen handhaven. Ondanks de vele onderlinge verschillen heeft de beleving van het orthodoxe Jodendom de minderheidsgroep hecht aaneengesmeed. De sociale zorg, de religie en het verenigingsleven werden binnen de groep georganiseerd en gefinancierd, waardoor de groep haar sociale cohesie kon behouden. Niettemin ontwikkelde zich in de loop van de tijd een zekere mate van integratie in het Belgische leven. De Antwerpse joden karakteriseerden zich omstreeks 1960 dan ook met trots als 'geïntegreerd maar niet geassimileerd'.

Het boek is voorzien van vele tabellen, grafieken en overzichten, die de beschreven ontwikkelingen ondersteunen. De uitvoerige opgave van gebruikte bronnen en literatuur laat zien, hoeveel materiaal de auteur heeft doorgewerkt voor dit heldere, goed geschreven boek. Het is te wensen, dat haar werk een vervolg zal krijgen voor de periode van na 1960, zodat het bijzondere fenomeen van joods Antwerpen zijn plaats in de sociale geschiedenis van België van na de Tweede Wereldoorlog kan innemen.

Rena Fuks-Mansfeld

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Jord Hanus, *Tussen stad en eigen gewin. Stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)*. Studies Stadsgechiedenis, 1 (Amsterdam: Aksant, 2007) 192 p. ISBN 978-90-5260-248-6

De uitzonderlijke rijkdom van het stadsarchief van 's-Hertogenbosch heeft al meermaals zijn nut voor historisch onderzoek bewezen. Voornamelijk de uitgebreide financiële en economische bronnenreeksen vormen er een onuitputtelijke bron voor onderzoek naar sociale ongelijkheid, koopkracht, economische structuren, en, in dit geval, kapitaalmarkten in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Aan de hand van een diepgaande analyse van de stadsrekeningen en de belastinglijsten van 's-Hertogenbosch schetst Jord Hanus in dit boek een boeiend en rijk gedocumenteerd beeld van zowel de publieke als private rentemarkt in die (naar de normen van de tijd) middelgrote stad in de eerste helft van de zestiende eeuw. De auteur besluit dat er in 's-Hertogenbosch een aanzienlijke kapitaalmarkt actief was, waaruit zowel private personen als de publieke overheid rijkelijk konden putten om respectievelijk economische investeringen of politieke initiatieven te ondersteunen. Gezien de aard van het bronnenmateriaal richt Hanus zijn onderzoek voornamelijk op het laatste aspect. Door middel van de verkoop van een publieke rente bouwde de stad een langetermijnschuld op die haar in staat stelde om op korte termijn fors in oorlog, infrastructuur of andere kostbare zaken te investeren. Maar Hanus behandelt niet alleen het publieke en politieke facet van de veelvuldige renteverkopen van 's-Hertogenbosch, hij gaat eveneens de persoonlijke motivatie van de renteniers na om in deze schuld te participeren. De verkoop van renten, zo blijkt, had voor de koper meer dan alleen maar financiële voordelen. De bestuurlijke elite van een stad kon door middel van een verkoop van renten belastingen op een gelijk niveau houden en bijgevolg politieke inspraak van belastingplichtigen of sociaal oproer van ambachten vermijden. De uitkering die aan de aanschaf van een rente verbonden was, bezorgde de koper (of de persoon die met de uitkering begunstigd werd) bovendien een appeltje voor de dorst in tijden van economische nood. Kortom, de rente zorgde voor politieke stabiliteit in de stad enerzijds en anderzijds voor een soort van 'sociale zekerheid' voor de begunstigde, zij het dat voornamelijk de meer gegoeden in de samenleving van dit boekhoudkundig curiosum konden genieten.

De meerwaarde van de studie van Hanus (die in de lijn ligt van een lange reeks studies naar publieke schuld en renten in het ancien régime) is te vinden in diens zoektocht naar de relatie tussen de publieke en de private kapitaalmarkt enerzijds en naar de persoonlijke motivatie voor de aanschaf van een rente door de kopers anderzijds. Vaak vormden landsheerlijke beslissingen en militaire conflicten in de Nederlanden de aanzet tot de verkoop van een publieke rente door de stad (dikwijls ter financiering van de landsverdediging), maar internstedelijke redenen bepaalden het succes van de renteverkoop in 's-Hertogenbosch. Sociale en economische redenen waren volgens de auteur het belangrijkste voor de aanschaf van een rente in de Diezestad. Er lijkt namelijk een sterk ontwikkelde private kapitaalmarkt in 's-Hertogenbosch te hebben bestaan die in een opmerkelijke dialectiek stond met de publieke kapitaalmarkt. Stedelingen (maar ook kapitaalkrachtige inwoners van de omliggende Meierij) volgden nauwgezet de stedelijke financiële politiek en reageerden dynamisch op de opbouw van een lange termijnschuld in de stad. Ook vrouwen namen om allerlei redenen actief aan de publieke kapitaalmarkt deel, zo leert Hanus' studie. Concluderend stelt hij dat voornamelijk de economische elite en in minder mate de politieke topklaag van

's-Hertogenbosch op een regelmatige basis investeerde in de schuldbouw van de stad. De auteur besluit derhalve dat voornamelijk een financiële motivatie de economische elite aanzette om renten aan te kopen.

De vraag is of Hanus dienaangaande de complexe politieke realiteit in de stad niet wat onderschat. Aangezien er voor de tijdgenoot vermoedelijk lucratievere investeringen (zoals in de handel) dan een publieke rente denkbaar waren, kan men veronderstellen dat hij of zij met de financiële ondersteuning van de stedelijke politiek niet alleen economische winst, maar tevens een politiek doel op het oog had. Uit Hanus' analyse blijkt immers dat het stedelijke beleid in 's-Hertogenbosch onuitvoerbaar was zonder de financiële insteek van haar burgers en bijgevolg stond of viel dat beleid met het succes van een renteverkoop. Vermoedelijk inspireerde dus, naast een economische, ook een politieke beweegreden de aankoop van de rentenier. Een combinatie van factoren lijkt dus aan het werk te zijn geweest, een vaststelling die de conclusies van vroeger onderzoek naar de verkoop van renten kan nuanceren. De studie naar de renteverkopen in het vijftiende-eeuwse Gent en Brugge, bijvoorbeeld, besloten immers dat voornamelijk politieke redenen de renteniers stimuleerden om massaal publieke rentes aan te kopen. In deze steden waren de politieke tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de landsheerlijke politiek weliswaar veel groter dan in 's-Hertogenbosch, maar Hanus' boek leert dat niet alleen sociale tegenstellingen en politieke evoluties publieke financiën stuurden, maar dat de historicus evenzeer economische tendensen, belangen op de private kapitaalmarkt en zelfs gender aspecten in rekening dient te brengen. Meer nog, dat de relatie tussen publieke en private kapitaalmarkten in het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch onlosmakelijk is, heeft Hanus met verve aangetoond.

Jelle Haemers

Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent

Paul Brusse, *De dynamische regio. Economie, overheid en ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850* (Utrecht: Matrijs 2008) 368 p. ISBN 978-90-5345-384.

Regionale geschiedenis heeft een belangrijke troef in handen. Het verleden wordt tastbaar gemaakt, doordat historische actoren met naam en toenaam worden onderzocht. Bovendien stelt de afdaling naar een 'mini-kosmos' in staat om de wisselwerking tussen (inter)nationale processen en het regionaal-specifieke te onderzoeken. In zijn boek *De dynamische regio* weet Paul Brusse deze troef goed uit te spelen.

De auteur, verbonden aan de Universiteit van Utrecht, heeft verschillende regionale studies op zijn naam staan. Eerder deed de economisch historicus onderzoek naar de geschiedenis van onder andere Gelderland en Zeeland. Een tweetal jubilerende Rabobanken, met hun werkgebied in West-Brabant, stelden Brusse in staat om het gebied rondom de steden Bergen op Zoom en Roosendaal aan het palet toe te voegen. Dit heeft geresulteerd in een prachtig uitgegeven boekwerk.

Het werk is chronologisch geordend in vier tijdvakken. Het eerste tijdvak vangt aan in 1850: de vooravond van de Industriële Revolutie in Nederland. Uitgebreide aandacht is er voor de landbouw, waarna een schets van de nijverheid en de diensten volgt. Aan deze sectorale aanpak wordt in de volgende hoofdstukken vastgehouden, zodat een vergelijking tussen de verschillende economische sectoren vergemakkelijkt wordt.

Het tweede tijdvak bestrijkt de jaren 1895-1950, een periode van ingrijpende industriële ontwikkeling. Onder invloed van nieuwe technieken steeg de productiviteit van de agrarische sector enorm. We krijgen inzicht in de bedrijvigheid rondom machinebouw en ijzergieterij, een industrietak die zich rond Bergen op Zoom concentreerde en waarbij de familie Asselbergs een belangrijke rol vervulde. De concentratie van de 'beetwortelsuikerfabrieken' in de Centrale Suiker Maatschappij (CSM) wordt uiteengezet. Net als in de overige delen wordt speciale aandacht aan de financiële dienstverlening geschonken, in het bijzonder de ontwikkeling van de Boerenleenbanken en de Raifeissenbanken. Voor het jaar 1950 was deze nagenoeg geheel gericht op de landbouw, daarna trad een bewogen proces van verbreding en schaalvergroting plaats.

Uit de derde periode 1950-1973 blijkt dat de snelle economische groei speciale gevolgen had voor West-Brabant. Er kwamen nieuwe bedrijven, waaronder Philips dat een fabriek voor TL-lampen in Roosendaal vestigde. Het bedrijf van Henk van Mechelen, de Brabantse Afwerk Centrale (BAC, later Presto Print) kwam uit de regio zelf. Zijn onderneming legde zich toe op het grootschalig ontwikkelen van foto's. Tegenover deze successen staan de moeilijkheden van West-Brabantse bedrijven als Bruynzeel en Liga. Ook de metaalnijverheid in Bergen op Zoom had het moeilijk. Fabrieken moesten hun poorten sluiten, zoals een bedrijf uit het Asselbergs-imperium dat kolenkachels maakte. Meerdere ondernemingen konden het hoge tempo van product vernieuwing en technologische verandering niet bijbenen.

In het laatste tijdvak 1973-2007 wordt veel aandacht besteed aan het regionale beleid van de rijksoverheid. Investerings in de infrastructuur van Bergen op Zoom, zoals de aanleg van de Theodorushaven, verbeterden het productiemilieu. Als klap op de vuurpijl werden industriële investeringen door het Ministerie van Economische Zaken beloond met een subsidie. Mede hierdoor konden buitenlandse ondernemingen worden aangetrokken, zoals het Amerikaanse *General Electric Plastics*.

Het boek probeert zowel wetenschappelijk verantwoord als voor een breed publiek toegankelijk te zijn. De vele illustraties dragen zeker aan het laatste bij; het boek wordt opgeluisterd met prachtige foto's en reclameplaten, die overigens niet altijd bij de tekst aansluiten. De grondige beschrijvingen en statistische onderbouwing zijn wetenschappelijk gezien bijzonder aan te prijzen, maar bemoeilijken de leesbaarheid van het boek. Portretten van ondernemers zouden hieraan kunnen bijdragen, zoals de biografische kenschets van de familie Asselbergs illustreert. Brusse had zijn betoog kunnen inkleuren door meer van dit soort passages op te nemen. Wie waren de mannen en vrouwen achter Liga, wie was leidend in de concentratie van de suikerindustrie tot de CSM?

De afzonderlijke aandacht voor de financiële dienstverlening valt te begrijpen vanuit het lezersperspectief. Immers, het boek is onder andere geschreven voor leden van de plaatselijke Rabobank. Een wetenschappelijk verantwoording wordt hier echter niet voor gegeven. Aan andere vormen van bedrijvigheid, zoals in de sector van recreatie en toerisme, wordt geen letter besteed. Dit roept de vraag op hoe de auteur zijn aandachtspunten heeft geselecteerd.

De balans tussen wetenschap en het brede publiek wordt echter weer hervonden in de afsluitende synthese. Met oog voor de lange termijn behandelt Brusse de verhouding tussen de steden Roosendaal (die enorm groeide dankzij aansluiting op het internationale spoorwegennet) en Bergen op Zoom (die de nieuwkomer bij kon houden dankzij het regionale beleid). De regionale industrialisatiepolitiek had mede tot gevolg, dat de industriële sector relatief belangrijker bleef voor West-Brabant ten

opzichte van nationale gemiddelden. Ten slotte konden de zandgronden hun achterstand ten opzichte van de kleigronden wegwerken dankzij technologische innovaties.

Dit boek maakt duidelijk dat het schrijven van een volledige regionale geschiedenis die ook nog eens voor een breed publiek toegankelijk moet zijn, geen sinecure is. Brusse slaagt beter in het eerste dan in het laatste. Het boek daagt uit tot meer regionale geschiedschrijving over West-Brabant en andere regio's. Samen met de wetenschappelijke inzichten die *De dynamische regio* ons geeft, is dat pure winst.

Marijn Molema

Vrije Universiteit Amsterdam

Paul van de Laar, Leo Lucassen en Kees Mandemakers (eds.), *Naar Rotterdam Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2006) 158 p. ISBN 978-90-5260-209-3.

'Naar Rotterdam' bundelt de bijdragen van het symposium 'Rotterdamers van binnen en buiten' dat op 21 januari 2005 werd georganiseerd door het Gemeentearchief Rotterdam, het Historisch Museum Rotterdam en de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). De HSN is verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam en vormt een steekproef van ongeveer 78.000 personen van de Nederlandse bevolking geboren tussen 1812 en 1922. Voor deze personen worden alle gegevens uit de Burgerlijke Stand en de bevolkingsregisters in Nederland verzameld. Alle studies in deze bundel maken gebruik van de HSN database. De havenstad Rotterdam speelde een belangrijke rol in de negentiende-eeuwse sociaaleconomische ontwikkeling van Nederland en vormde een attractiepool voor binnen- en buitenlandse migranten.

Na een heldere toelichting over de opbouw, structuur en mogelijkheden van de HSN door Kees Mandemakers, volgt een eerste bijdrage van Leo Lucassen. De auteur wil het hedendaagse debat rond immigratie en assimilatie in een historisch perspectief plaatsen vanuit de opvatting dat deze werkwijze bijdraagt tot een beter begrip van dergelijke maatschappelijke ontwikkelingen. Hij gaat op zoek naar overeenkomsten en verschillen tijdens twee immigratieperiodes: 1870-1890 en 1970-2000. De beschrijving van de culturele en maatschappelijke positie en de huwelijkspatronen van migranten blijft voor de hedendaagse periode – in tegenstelling tot de schets van de negentiende-eeuwse situatie – echter zeer oppervlakkig en de bijdrage schiet daarmee zijn doel voorbij. Lucassen zegt trouwens zelf: 'De vergelijking tussen Turken, Marokkanen en Antillianen nu en Duitsers toen gaat dan ook voor een belangrijk deel mank' (p. 36).

Na dit reflexieve artikel, volgen vier empirische bijdragen. Gerard van der Harst onderzoekt clustering in het woongedrag van Brabantse en Zeeuwse immigranten die arriveren in de periode 1870-1880. Hij concludeert dat Zeeuwen en Brabanders wel degelijk een gedifferentieerd vestigingspatroon vertonen. De beperkte mate van clustering is vooral te wijten aan wat de auteur de plaatselijke gelegenheidsstructuur noemt. Deze bestaat uit de beschikbaarheid van werk, woonruimte, de hoogte van de huurprijzen en de samenstelling naar status en beroep van de migratiestroom. Afkomst en kettingimmigratie zijn slechts in tweede instantie van belang.

Margaret Chotkowski onderzoekt de dagelijkse contacten van Italiaanse immigranten uit de periode 1860-1880 en 1920-1936. De auteur richt zich op etniciteit,

beroep en religie van de kosthuisbazen, werkgevers, huwelijkspartners en huwelijksgetuigen. In het tweede cohort stijgt het percentage huwelijken tussen Italianen. Beroep en religie spelen vooral een rol in de contacten van Italianen onderling. De contacten met Nederlanders zijn gevarieerder. Deze bijdrage biedt zeer waardevolle inzichten in de sociale relaties van Italiaanse migranten in Rotterdam, doch belicht slechts een beperkt deel van de dagelijkse contacten. Het is jammer dat Chotkowski in deze bijdrage nauwelijks verwijst naar de interessante reeks interviews met Italiaanse migranten die ze voor haar proefschrift verrichtte (p. 68).

Henk Delger onderzoekt de relatie tussen migratie en sociale mobiliteit voor twee cohorten Duitse immigranten: 1870-1880 en 1920-1930. Hij toont aan dat de migranten uit het eerste cohort duidelijk meer kans hebben op opwaartse sociale mobiliteit dan migranten uit de tweede generatie. Dat is vooral het gevolg van een veranderde samenstelling van de groep immigranten. Kinderen en kleinkinderen van Duitse migranten vertonen weinig opwaartse sociale mobiliteit.

Jan Kok vergelijkt de huwelijkspatronen van migranten en geboren Rotterdamers in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het grootste verschil is dat migranten later trouwen dan autochtonen. Wat betreft de verklaringen voor de huwelijkskeuze van vrouwen (vroeg, laat of niet huwen) blijken positie in het ouderlijke gezin en godsdienst belangrijker dan economische factoren.

Paul Van der Laar sluit de bundel af met opnieuw een beschouwend en interessant stuk waarin hij onder andere aan de hand van een antropologische aanpak exploreert hoe migratieonderzoek ingepast kan worden in het sterk multidisciplinair veld van de stadsgeschiedenis.

Het is duidelijk dat deze publicatie zich richt tot een grote groep lezers. 'Naar Rotterdam' presenteert wetenschappelijke onderzoeksresultaten in een erg toegankelijke vorm. De uiteenzettingen zijn bondig, goed gestructureerd en geschreven in duidelijke taal. De bundel raakt tevens aan verschillende verfrissende onderzoeksvelden, zoals huwelijksgedrag, intergenerationaliteit (p. 32) en dagelijkse sociale contacten van migranten, maar blijft oppervlakkig in de weergave van de onderzoeksresultaten. Aspecten als intergenerationaliteit en kettingmigratie (p. 56) worden bijvoorbeeld wel aangehaald, maar behalve bij Kok (p. 113) wordt de invloed van ouders en broers en zussen op de keuze om te migreren en te assimileren onvoldoende uitgewerkt. Naast maatschappelijke en persoonlijke eigenschappen, zijn deze familiale aspecten nochtans uiterst relevant in de migratiegeschiedenissen van grote mobiele groepen zoals dienstmeiden. Ook het fenomeen van tijdelijke migratie, essentieel in de negentiende-eeuwse migratiegeschiedenis, komt nauwelijks aan bod. Toch biedt deze bundel een boeiende bloemlezing van de migratiegeschiedenis in het negentiende-eeuwse Rotterdam

Christa Matthys

Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis

Karel-Peter Companje (ed.), *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering en zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam: Aksant, 2008) 938p. ISBN 978-90-5260-294-3.

Tussen volksverzekering en vrije markt is geen bedliteratuur. Dat komt niet alleen omdat dat deze ruim 1700 gram wegende turf van zo'n vijf en een halve centimeter dik een latente dreiging voor mijn gammele nachtkasje was. Het soortelijk gewicht van de studie doet evengoed vermoeden dat het boek geen *Nederlands sociaalzekerheidsstelsel voor dummy's* is geworden. Integendeel, het is veeleer voer van en voor specialisten. Elk van de twaalf hoofdstukken, het dertiende werd voorbehouden voor het besluit, is zo goed gestoffeerd en zo relevant dat zij in mijn ogen zonder uitzondering als afzonderlijke publicaties door het leven kunnen gaan (al mogen sommige bijdragen dan wel samengenomen worden). Dat was overigens wellicht beter geweest. Want hoewel de hoofdstukken elkaar chronologisch of thematisch bijna naadloos opvolgen of aanvullen, werden overlappingsen niet altijd vermeden. En dan heb ik het niet over feitelijke herhalingen, maar eerder om inhoudelijke overlappingsen, bijvoorbeeld de teneur van de ideologische discussies in het Nederlandse parlement bij de totstandkoming van de sociale wetten voor 1914 of over het hoge 'trial and error' gehalte van de wetgevende initiatieven op sociaal gebied in deze periode. Dat laatste was het gevolg van een gebrek aan ideologische continuïteit, dus van wisselende regeringssamenstellingen voor de Eerste Wereldoorlog.

De ruimte ontbreekt ons hier om dieper in te gaan op elk hoofdstuk. Mijns inziens staan ze te vaak op zichzelf: in de inleiding en het besluit hadden zij beter op elkaar afgestemd kunnen worden. Het middel daartoe was nochtans voorhanden. In de inleiding en het eerste hoofdstuk werd dieper ingegaan op de genese van de sociale wetgeving in verschillende West-Europese landen (waarbij me opviel dat er geen Franstalige literatuur werd gebruikt). Deze aanzet werd echter niet doorgetrokken. Bij de evaluatie van de evolutie van het Nederlandse sociaalzekerheidsstelsel van 1880 tot vandaag in het besluit, werd helaas nauwelijks nog teruggekoppeld naar de evoluties in het buitenland. Dat is jammer omdat de door het werk geïmpliceerde uniciteit van het Nederlandse sociaalzekerheidsstelsel daardoor aan bewijskracht inboet en het cement tussen de hoofdstukken wat afbrokkelt.

Het uitgangspunt van het werk was de uitdaging die de Duitse sociale zekerheidswetgeving (ontstaan in 1876-1883 onder kanselier Bismarck) op het einde van de negentiende eeuw stelde aan de Nederlandse wetgever op het vlak van de sociale bescherming van de eigen onderdanen. Van daaruit gingen de verschillende auteurs na hoe de Nederlandse sociale zekerheid evolueerde tot vandaag. Dit uitgangspunt was voor Nederland zeer pertinent. Het Bismarckmodel stond immers voor verplichte sociale verzekeringen georganiseerd, beheerd en gecontroleerd door de overheid; nergens was de overheidsinmenging in de sociale bescherming zo dominant als in het Duitsland van eind negentiende eeuw. Politiek was het implementeren van zo'n systeem in Nederland niet zo evident. Dat heeft te maken met het feit dat privéverzekeraars al in de negentiende eeuw actief waren op de sociale verzekeringsmarkt en dat ook de artsen er al heel vroeg een belangrijke rol speelden. Beide ontwikkelingen komen in het boek overigens zeer mooi tot uiting. Het gevolg van deze evoluties was een bijna permanente evenwichtsoefening tussen overheids- en privé-initiatief, een discussie die bijna nooit luidde én een dualisme dat door elke auteur geduid werd en ook in het besluit tot in de puntjes werd uitgewerkt.

Hetzelfde gebeurde overigens ook met dat andere specifieke kenmerk van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel. We hebben het dan over het zogenaamde Talmamodel dat sinds begin twintigste eeuw een onderscheid maakt tussen het verzekeren van het inkomensverlies en de verzekering van de ziekenzorg. Door hun aanpak onderstrepen de auteurs en de redactie de uniciteit van het Nederlandse socialezekerheidsstelsel zonder te verhehlen dat het geen perfect systeem is (vanwege of ondanks de inbreng van de private sector in de gezondheidszorg en de zorgverzekering?). Maar zoals gezegd had van daaruit de internationaal vergelijkende aanpak opnieuw geactiveerd moeten worden, al was het maar om na te gaan hoe de Nederlandse casus zich in de voorbije eeuw verhiel tegenover de historische evolutie van de sociale zekerheidsstelsels elders ter wereld én tegenover de wijze waarop de overheden in die landen op hun beurt naar oplossingen zochten en zoeken om hun sociale (basis) bescherming, al dan niet noodgedwongen, te versterken of aan te vullen met initiatieven uit private hoek. Grof geredeneerd kan men de Nederlandse casus op deze manier net zo goed situeren 'op het snijvlak' van het Duitse Bismarckmodel eind negentiende eeuw en het Amerikaanse anno 2009, met andere woorden tussen een alomtegenwoordige en een weinig zichtbare, zeg maar weifelende, overheid als het op de sociale bescherming van de eigen onderdanen aankomt. Alleen al die vaststelling had, met een voortgezette vergelijkende aanpak, aan het boek, naast een onmiskenbare en – ik kan het niet genoeg benadrukken – zeer geapprecieerde historische waarde evengoed een leerrijke actuele waarde mee kunnen geven.

Luc Peiren

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent

A.M.G. Rutten, *Blue Ships: Dutch Ocean Crossing with Multifunctional Drugs and Spices in the Eighteenth Century* (Rotterdam: Erasmus Publishing, 2008)
155 p. ISBN 90-5235-199-6

The importance of spices such as pepper, nutmeg, and cloves, as well as of products such as sugar, gold, and indigo, for European overseas expansion is well-known. The Portuguese, Spanish, Dutch, English, and French, to name the major players, spent centuries warring over these valuable products and much has been written about the subject. However, A.M.G. Rutten presents a new angle on this much-studied subject. He makes the important and almost entirely overlooked point that many of the spices the European nations sought were valued for their medicinal properties, and not only for their qualities of food preservation and the addition of taste to foods. It was not just spices that were ascribed curative powers, though. Commodities such as gold, ivory, and precious stones were also listed in the pharmacopeias of the seventeenth and eighteenth centuries.

Rutten coins a term – Multifunctional Drugs (MFDs) – to describe the versatile utilization of these spices and other products for more than one function, usually culinary and medicinal (p. 11). One of the best and most informative examples of a multifunctional drug is indigo. Indigo is known today as a plant that, when its leaves are processed, produces a vivid blue dye. Indigo was particularly valued before chemical dyeing techniques were developed in the late nineteenth century. But, as Rutten points out, indigo was also used to treat such panoply of problems as psychiatric dis-

orders, epilepsy, and liver and skin diseases. In fact, the title of the book is homage to the importance of indigo, since it was the dust from this multifunctional drug which colored the sides of ships in which it was transported blue. Other intriguing examples include mustard seed (p. 48), used as both a spice and for ailments like scorpion stings, flatulence, coughs, and asthma; and nutmeg, prized not only for its taste, but also for its hallucinogenic properties.

Although the focus of the book is the eighteenth century, Rutten often moves through time in telling of the importance of these multifunctional drugs. In the six chapters of the book, the reader is as likely to be taken back to ancient Greece to learn what multifunctional drugs the Greeks used, to Medieval Iberia where the ideas of Moses Maimonides are detailed, as s/he is to the eighteenth century. And therein lies one of the faults in the book. It suffers from the lack of a strong editorial hand to structure the book, smooth out the language, and to foreground the clear scholarly potential of the material.

The book reads far more like six separate articles than as a unified whole, and a conclusion to tie the multiple strands of medical, economic, and historical information together is sorely missed. More sorely missed, though, is consistency and structure. Chapter 1 is an interesting discussion of the Dutch West India Company (wIC) and its activities regarding multifunctional drugs. The reader learns how the wIC tried to cultivate these drugs, to varying degrees of success, in both the West Indies and on the West Coast of Africa. This is one of the more informative parts of the book, and is based partially on the author's primary source research in the Dutch National archives. Inexplicably, however, the wIC pops up again in Chapter 11 with its own sub-heading (but only two sentences devoted to it), sandwiched between rambling discussions of both the Dutch East India Company (vOC) and the lesser-known Ostend East Company. These sorts of problems with repetition and thematic consistency occur numerous times in the book.

These issues with structure make it difficult for the reader to follow Rutten's points. The readers' task is made no easier by the awkward translation from the Dutch into English. The unwieldy subtitle – 'Dutch Ocean Crossing with Multifunctional Drugs and Spices in the Eighteenth Century' exemplifies this. *Blue Ships* needed an experienced native speaker to smooth over the competent translation of J. Wormer. As frustrating as these structural and linguistic problems are, the failure to bring out the full scholarly potential of the subject matter is perhaps the most exasperating issue.

That so many sought after products of the era of European expansion were multifunctional drugs is little known to contemporary historians, and *Blue Ships* is an original contribution to an otherwise neglected area of medical, cultural, and economic history. Rutten brings to our attention that the quest for, trade in and dissemination of multifunctional drugs was a part of global history. The tables in the book provide a handy reference to the medicinal uses of the multifunctional drugs, and will be of interest to historians of medicine and botany. In addition, the book is simply lovely. It is richly illustrated, often in color, and the reproduced eighteenth-century color drawings of the various multifunctional drugs are a particular highlight. Unfortunately, though, it fails as a scholarly work.

Jessica Vance Roitman
Universiteit Leiden, Instituut Geschiedenis

Hans Rooseboom, *Meisjes van de fabriek. Voor de lens van de inspecteur* (Zwolle: Uitgeverij Waanders, 2008) ongep. ISBN 978-90-400-8538-3

In 2008 presenteerde de Kunsthal in Rotterdam de tentoonstelling 'Meisjes van de fabriek'. Dat was tien jaar nadat het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid het fotoarchief van de Arbeidsinspectie had overgedragen aan het Nationaal Archief in Den Haag. Martin Berendse, directeur van het Nationaal Archief schreef een kort voorwoord bij het hier besproken boek, dat als catalogus bij de tentoonstelling werd uitgegeven. Hans Rooseboom tekende voor de inleiding die de titel mee kreeg: 'Voor de lens van de inspecteur'. Vervolgens worden er 39 foto's, de meeste over twee pagina's, van vooral meisjes in diverse werksituaties rond 1919, getoond.

Roosebooms inleiding geeft een eenvoudig overzicht van de geschiedenis van de fotografie tot aan de periode waaruit de foto's afkomstig zijn. Van deze foto's is dat goed bekend. Ze zijn gemaakt voor de tentoonstelling 'Opvoeding van den Jeugd boven den leerplichtigen leeftijd', georganiseerd door de Bond ter Behartiging van de Belangen van het Kind. Deze tentoonstelling vond plaats in Den Haag van 14 juli tot en met 14 augustus 1919 en werd gehouden in het gebouw van het Stedelijk Gymnasium aan de Laan van Meerdervoort. Bij deze tentoonstelling werden ook een congres, conferenties en demonstraties gehouden. Zoals men het in 1919 graag zag, was de tentoonstelling encyclopedisch opgezet en onderverdeeld in xiv rubrieken. Lopend van Rubriek I 'Leermiddelen' tot aan Rubriek xiv 'Geschiedkundige Afdeling'. Rubriek xii 'arbeid door jeugdige personen' was de plaats waar de hier heruitgegeven foto's werden tentoon gesteld.

Foto's waren een belangrijk onderdeel van dit deel van de tentoonstelling. Ze werden ingestuurd door de Lichtbeelden-Vereeniging, twee groepen foto's door de Arbeidsinspectie, door een aantal afzonderlijke bedrijven en door het Veiligheidsmuseum in Amsterdam. De grootste groep foto's, ingestuurd door de Arbeidsinspectie en ongeveer vijftig stuks groot, bestond uit werk van de opzichter van de arbeid J.D. Filarski (1884-1969). De arbeidsinspectie, opgericht in 1890, was een uitvloeisel van de eerste Arbeidswet uit 1889. In deze wet werden de eerste voorzichtige arbeidsbeschermende bepalingen voor vrouwen en kinderen opgenomen. Al vanaf de oprichting heeft de Arbeidsinspectie foto's laten maken, vaak foto's van arbeidsomstandigheden of machines met en zonder beschermingsconstructies. Ze werden gebruikt in rapporten en jaarverslagen.

Met het kinderwetje van Van Houten, de Veiligheidswet uit 1895 en de invoering van de leerplicht, effectief per 1 januari 1901, begonnen de contouren van het sociale zekerheidsstelsel zichtbaar te worden. De daarbij behorende instellingen hebben ook een plaats in de geschiedenis van de productie van het beeld van, in dit geval, arbeid en arbeidsomstandigheden. Dat is een onderwerp waar nog niet erg veel onderzoek naar gedaan is. Wel is er uiteraard de studie *Visuele strategieën: foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland: (1890-1919)* van Marga Altena uit 2003. In deze monografie worden de in *Meisjes van de fabriek* opgenomen foto's ook behandeld, maar uiteraard vanuit de invalshoek van Altena's vraagstelling.

Onbekend waren de foto's dus niet helemaal. Maar met een tentoonstelling in de Kunsthal en een daarbij behorende relatief goedkope en toch mooi uitgegeven catalogus, krijgen ze de aandacht die ze verdienen. Zoals Rooseboom terecht benadrukt zijn het mooie foto's die getuigen van meer dan een technisch en registrerend oog van een arbeidsinspecteur. Er is duidelijk aandacht voor compositie en effect van het beeld. Het merendeel van de afgebeelde personen zijn meisjes, al komen er ook volwassenen

en jongens op de foto's voor. De meisjes worden afgebeeld aan het werk, zittend aan werktafels, of staand achter een machine. Aan de orde komen situaties in bedrijven als de Koninklijke Stearine kaarsenfabriek in Gouda, Jutespinnerij Ter Horst in Rijssen of de Enveloppenfabriek Bontamps in Venlo om er een paar te noemen. Wat opvalt, is de centrale plaats die de mens inneemt. Over het algemeen zien de werkplaatsen er behoorlijk uit, alleen een overzichtsfoto van de Dutch Straw Works in Helmond waar zo'n 40 mensen in een stoffige ruimte werken, doet vermoeden dat er in 1919 nog veel aan de arbeidsomstandigheden zou kunnen verbeteren. Maar de serie is duidelijk niet gemaakt om fysieke misstanden aan de orde te stellen. De initiatiefnemers van de Haagse tentoonstelling wilden de aandacht vestigen op de problemen van kinderen van dertien jaar en ouder die na hun lagere school aan het werk moesten en wat dat betekende voor hun verdere opvoeding.

Het boek levert ook een aantal vragen op. In zijn inleiding begint Rooseboom een paragraaf met de uitroep 'Leve de context!' (p. 16). Maar dat is nu juist wat er behoorlijk bij de foto's ontbreekt. Zelfs de originele bijschriften bij de tentoonstelling uit 1919 zijn niet volledig meegegeven. Een iets uitgebreider onderzoek naar de geschiedenis van fotografie bij de Arbeidsinspectie en Filarski's rol daarin was ook op zijn plaats geweest. Nu worden er net te vaak woorden als 'het is daarom denkbaar' of 'voor zover we weten' (p. 21) gebruikt.

Een laatste punt aangaande de context betreft de collectie. Zoals gezegd gaat het om foto's die in 1998 van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zijn overgedragen aan het Nationaal Archief. De collectie beslaat de periode 1900-1950. En... bestaat uit 4.000 stuks. Mij lijkt een gemiddelde productie van 80 foto's per jaar voor een dienst als de Arbeidsinspectie niet erg veel. De vraag dringt zich op: wat is er met de rest gebeurd?

Huub Sanders

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht: Levend Verleden Utrecht, 2008)
1110 p. ISBN 978-90-902269-1-0.

Bogaers heeft meer dan twintig jaar aan dit boek gewerkt en promoveerde erop bij Willem Frijhoff. Aan het boek, dat 1110 pagina's in totaal telt, ligt heel veel bronnenonderzoek ten grondslag en er is veel literatuur in verwerkt. De kennis van Bogaers over haar onderwerp is zeer groot en het boek presenteert een karrenvracht aan gegevens, voor een groot deel nieuwe. Bogaers zegt in haar inleiding dat delen van het boek ook zelfstandig te lezen zijn. Dat klopt, maar het nadeel is dat er sprake is van enige overlap tussen de hoofdstukken. Een deel van de illustraties staat dubbel in het boek, sommige zelfs driedubbel.

Het boek heeft geen centrale vraagstelling en geen theoretisch kader. De noodzaak voor het werken met een theorie wordt door de auteur nadrukkelijk ontkend (p. 15). Veel van de hoofdstukken (maar niet allemaal) hebben wel een eigen vraagstelling, een beschrijving van bronnen en een historiografische paragraaf. Omdat die structuur niet voor alle hoofdstukken geldt, heeft het boek een enigszins verbrokkeld karakter. Het boek bestaat uit twintig hoofdstukken waarin tien deelonderwerpen worden behandeld, die gegroepeerd zijn in vier delen. Tussenhoofdstukken, die een samen-

vatting per deel geven, zijn waarschijnlijk bedoeld om het boek meer samenhang te geven, maar de auteur slaagt niet geheel in die opzet. Verder blijft onduidelijk waarom deze tien deelonderwerpen zijn gekozen en niet andere.

Het boek heeft een driedubbele insteek. Ten eerste wil Bogaers verklaren hoe de verschuiving van het collectieve, dat vooral uitdrukking vond op buurtniveau, naar het individuele, gericht op distinctie, invloed had op de perceptie van het zielenheil. Wilde de middeleeuwse Utrechtse bevolking door broederschappen en andere verenigingen, door armenzorg, altaren en dodenmissen het eigen zielenheil veilig stellen? Het is een vraag die moeilijk te beantwoorden is en hij wordt in het boek uiteindelijk ook niet beantwoord. Volgens Bogaers kwamen de activiteiten voort uit een saamhorigheidsgevoel, maar ook (en steeds meer) vanuit een behoefte zich te onderscheiden. Niet helemaal duidelijk wordt, waarom die saamhorigheid (in kleiner of groter verband) niet gemotiveerd kon zijn door een zorg om het eigen zielenheil.

Aan het boek ligt de veronderstelling ten grondslag dat er in de middeleeuwen niet eeuwenlang een angst voor de dood zou kunnen hebben bestaan. Bogaers stelt dat het mensdom niet eeuwenlang in angst kan hebben geleefd, maar het is niet duidelijk waarom niet. Het boek laat zien dat de sterfte groot was en de dood nadrukkelijk aanwezig, en dat mensen zich bewust waren van hun sterfelijkheid. De veronderstellingen omtrent eeuwen van angst worden gekoppeld aan de tweede insteek die het boek richting geeft: heeft de katholieke kerk de Reformatie over zichzelf afgeroepen, zoals oude schoolboeken en standaardwerken suggereren? En is ons beeld van de Donkere Middeleeuwen aan een herziening toe? Ja, zegt Bogaers, als antwoord op die laatste vraag aan het begin van het boek. In de conclusie richt Bogaers zich op een correctie van het beeld zoals dat is geschetst door Huizinga in 1919. Huizinga zag, volgens Bogaers, niet de rationaliteit van de laatmiddeleeuwse samenleving en daarom hebben hij en anderen het katholicisme irrationeel genoemd. Dat beeld is echter al door latere auteurs, waarnaar Bogaers verwijst, gecorrigeerd. In de conclusie komen die auteurs en hun ideeën niet terug en gaat het slechts om een correctie van het beeld zoals geschetst door Huizinga. De vraag of de katholieken de Reformatie over zichzelf hebben afgeroepen wordt door Bogaers niet in dit boek beantwoord. De bedoeling is om in een volgend boek alle punten te weerleggen die de katholieke kerk in het reformatiedebat ten laste zijn gelegd. Dit boek is een opmaat daarvoor en wil laten zien dat het katholicisme niet irrationeel was, maar dat de gelovigen tegelijkertijd evenmin berekenend waren. Het geloof was ook niet star; er waren mogelijkheden voor veranderingen binnen het geloof.

Als derde insteek is er het debat over elite- versus volkscultuur. Bogaers stelt dat we op basis van dit onderzoek niks over het volk weten, maar het is onwaarschijnlijk dat er bij hen iets anders leefde dan bij de elite. Arm en rijk ontmoetten elkaar immers regelmatig. Dat is waar, maar het geldt ook voor latere tijdvakken toen arm en rijk nog steeds bij elkaar om de hoek woonden en met elkaar in de kerk zaten, maar er in ieder geval wel sprake was van gescheiden culturen. De auteur meent dat afwezigheid van tekenen van onvrede tot zestiende eeuw een indicatie is voor het ontbreken van gescheiden culturen. Dat klinkt niet sterk. Gescheiden culturen hoeven niet tot conflicten te leiden. Ze kunnen ook leiden tot perfecte harmonie.

Ondanks deze kritiek is het een winst dat het boek er is en dat werk van jaren nu beschikbaar is voor een breed publiek.

Petra van Dam en Milja van Tielhof, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht: Matrijs, 2006) 368 p.
ISBN 90 5345 299 0.

Als geen andere instelling symboliseren waterschappen de centrale plaats van water in zowel de Nederlandse geschiedenis als de Nederlandse identiteit. Op gezette tijdstippen verschijnen dan ook monografieën die de geschiedenis van een waterschap behandelen. De recente grote fusiegolf van de Nederlandse waterschappen heeft op dat vlak duidelijk voor een versnellingsmoment gezorgd, daar heel wat voormalige waterschappen nog net voor de opheffing de eigen geschiedenis op schrift wilden laten stellen. Dit leidde al tot prachtig geïllustreerde en vlot leesbare syntheses, die echter vooral gestoeld zijn op compilaties van oudere studies waarbij de auteurs door tijdsgebrek niet altijd in de mogelijkheid waren tot echt nieuwe wetenschappelijke inzichten te komen. Met deze studie van Petra van Dam en Milja van Tielhof naar de geschiedenis van één van de oudste en meest prestigieuze waterschappen van Nederland – het Hoogheemraadschap Rijnland – worden de bakens in het genre van de ‘waterschapsmonografieën’ echter fundamenteel verlegd.

Naar aanleiding van een fusie van Rijnland met drie ‘inliggende’ waterschappen en het 750-jarig bestaan van het waterschap in 2005, werd een groots opgevat onderzoeksproject op touw gezet in samenwerking met de Vrije Universiteit Amsterdam. Hieruit vloeide niet alleen dit boek voort, maar ook een proefschrift van de hand van Siger Zeischka over de vroegmoderne waterstaatsorganisatie en -technologie in de Rijnlandse polders (in 2007 gepubliceerd bij Verloren, Hilversum) en een internationale studiedag waarvan de resultaten gepubliceerd werden als themanummer in het *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* (2005/2006). Wat Rijnland tot een uitermate boeiend studiegebied maakt, is het feit dat het hier gaat om het oude kerngebied van het graafschap Holland binnen de vierhoek Haarlem-Amsterdam-Gouda-Den Haag, en met Leiden er middenin. Onvermijdelijk komen dan ook vragen naar boven over de spectaculaire economische ontwikkeling van net deze regio tot *First Modern Economy* in de vroegmoderne periode. Dat is des te meer het geval daar juist de waterstaat, en dan vooral de toenemende vernatting ten gevolge van de exploitatie van het veen, vaak als belangrijke *trigger* voor de economische reconversie en *take-off* van de Hollandse economie worden gezien. De organisatie en de werking van het waterbeheer in Rijnland worden dan ook geanalyseerd met de sociaaleconomische studies van De Vries, Van der Woude, Van Zanden, Van Bavel etc. in het achterhoofd. Dit maakt het boek meteen tot uitermate interessante en belangwekkende literatuur voor elke historicus met een sociaaleconomische belangstelling.

De oorsprong van het Hoogheemraadschap Rijnland voert terug tot de samenwerking van vijftien ambachten langs de Oude Rijn vanaf de twaalfde eeuw. Institutioneel kreeg deze samenwerking vaste vorm toen de gezamenlijke afwatering in het midden van de dertiende eeuw naar het noorden werd verlegd door de aanleg van een sluiscomplex te Spaarndam bij Haarlem. Zeer terecht wijzen de auteurs erop dat het bestaan van een dergelijke vorm van regionaal waterbeheer in de twaalfde en dertiende eeuw nog niet betekent dat we in die periode al van ‘waterschappen’ in de moderne betekenis van het woord kunnen spreken: de uitvoering en financiering van de waterstaatswerken gebeurden nog lange tijd op het niveau van de lokale ambachten, met het Hoogheemraadschap uitsluitend als controleorgaan. Pas vanaf de late vijftiende eeuw en vooral in de zestiende eeuw groeide het Hoogheemraadschap uit

tot een echt uitvoerend bestuur met een eigen financieringsbasis die het mogelijk maakte zelf werken aan de grote uitwateringssluizen en de gemeenschappelijke infrastructuur uit te voeren. In *Waterstaat in Stedenland* wordt de nadruk echter niet zozeer gelegd op de institutionele geschiedenis van het Hoogheemraadschap. Wel wordt de waterstaatsgeschiedenis opengetrokken en geproblematiseerd in het licht van de essentiële ecologische, sociaaleconomische en politieke ontwikkelingen in Holland tussen de dertiende en de negentiende eeuw. In negen chronologisch gerangschikte, maar thematisch opgevatte hoofdstukken wordt het waterbeheer in deze regio verbonden met ondermeer de bestuurlijke centralisering van de late middeleeuwen; de uitzonderlijke ecologische dynamiek veroorzaakt door de grootschalige turfwinning; de economische groei van de Gouden Eeuw en de daaropvolgende economische terugval; en ten slotte de opkomst van de centrale staat vanaf de late achttiende eeuw. De titel van het boek is daarbij niet toevallig gekozen: in het snel urbaniserende graafschap Holland kan het waterbeheer op het platteland niet begrepen worden zonder rekening te houden met de stedelijke dynamiek en de stedelijke handelsbelangen. Belangengestellingen tussen de steden onderling verklaren in belangrijke mate ook waarom het Hoogheemraadschap Rijnland er eeuwenlang niet in slaagde een antwoord te bieden op grote waterstaatkundige uitdagingen als de uitdijende binnenmeren met op kop het Haarlemmermeer ('de Grote Waterwolf'); het stijgende waterpeil en de stagnerende afwatering in de richting van het IJ. Toch betekent dit volgens de auteurs niet dat het waterbeheer in Rijnland eenvoudigweg gedicteerd werd vanuit de steden zoals dat in sommige Italiaanse stadstaten wel het geval was. De directe stedelijke greep op het bestuur van het Hoogheemraadschap was zeker tot de zeventiende eeuw eerder beperkt te noemen. De eigen dynamiek van de plattelandsgemeenschappen wordt door de auteurs als minstens even belangrijk genoemd wanneer het erop aankomt de evolutie van het waterbeheer in de regio te verklaren. Toen eenmaal akkerbouw op veen vanaf de vijftiende eeuw niet langer een economische noodzakelijkheid was en vele kleine boeren door een combinatie van veeteelt, turfbaggeren en proto-industriële arbeid in hun bestaan konden voorzien, viel ook de *incentive* weg om de vernatting van het veengebied fundamenteel een halt toe te roepen. Zolang dit kleinschalige 'veenweidebedrijf' economisch vitaal bleef, slaagde men er in de wateroverlast nog enigszins beheersbaar te houden. Maar toen de economische motor van de Gouden Eeuw ook op het platteland begon te sputteren, namen de waterstaatsproblemen duidelijk grotere proporties aan.

Natuurlijk had op een aantal punten de analyse (nog) verder kunnen worden gevoerd. Zo beschikken we voor het vijftiende- en zestiende-eeuwse Rijnland over een unieke reeks van registers die de weerslag vormen van de activiteit van de hoogheemraden als rechters in waterstaatszaken (p. 100-102). Een verdere sociaalhistorische analyse van de vele honderden kleine en grote waterstaatsconflicten zou ons inzicht in de dagelijkse realiteit van het waterbeheer aanzienlijk kunnen verbeteren. Net als de waterstaatsrechtspraak worden ook het sociaal profiel en de rekrutering van de vroegmoderne Hoogheemraden voornamelijk in korte kaderteksten behandeld (p. 232-233). Hierdoor blijft het moeilijk inschatten welk belang een functie als Hoogheemraad in de carrièreopbouw en het sociale netwerk van een plattelandsedelman of een stedelijke regent had. Misschien had een grondiger analyse van de persoonlijke belangen en strategieën van de Hoogheemraden een ander en mogelijk kritischer beeld van het beleid en de daadkracht van het Hoogheemraadschap opgeleverd. Hetzelfde geldt voor de (gebrekige?) financiering van het waterbeheer in Rijnland. Tot en

met de zestiende eeuw blijft onze kennis hieromtrent uiterst fragmentair en zelfs voor de daaropvolgende eeuwen blijft het moeilijk om alleen op basis van de rekeningen van het Hoogheemraadschap uitspraken te doen over investeringen in waterbeheer.

Dit ‘verlangen naar nog net iets meer’ neemt niet weg dat deze prachtige synthese een absolute must is, niet alleen voor waterstaatshistorici, maar voor éénieder die inzicht wil krijgen in de boeiende dynamiek van ecologie, economie en macht in de kustgebieden van de Lage Landen.

Tim Soens

Stadscampus Universiteit Antwerpen

Sjaak van der Velden, *Van SDB tot SP. 125 jaar socialisme in Nederland* (Amsterdam: Aksant, 2008) 160 p. ISBN: 978-90-5260-274-5.

De grote hausse van de jaren zeventig – waarin Nederland werd overspoeld met boeken over de geschiedenis van de arbeidersbeweging – is onderhand voorbij. Maar nog altijd verschijnen er regelmatig nieuwe studies over het onderwerp. Een overzichtswerk, waarin in kort bestek de gehele geschiedenis van het socialisme in Nederland de revue passeert, was echter lange tijd niet voorhanden. Sjaak van der Velden heeft met zijn nieuwe boek in deze lacune voorzien. Hij heeft een helder en bondig betoog geschreven waarin alle socialistische partijen van vroeger en nu aan bod komen.

Het socialisme heeft van alle politieke stromingen waarschijnlijk de meeste historische studies voortgebracht. Is dat omdat zij meer dan de anderen ervan overtuigd was dat zij een historische missie te vervullen had? In *De rode droom. Een eeuw sociaaldemocratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen 1995) opperde de sociaalhistoricus Piet de Rooy (e.a.) deze verklaring in een terugblik op honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland. En hij kon best wel eens gelijk hebben. De seculiere socialisten hadden een rotsvast vertrouwen in de wetenschap en meenden dat natuurwetten ook op de maatschappij betrekking hadden. Door het verleden te bestuderen kon men een trend ontwaren – toenemende industrialisering en proletarisering, groeiende arbeiderspartijen – die onherroepelijk moest leiden tot een socialistische ommekeer. Elke socialistische generatie bracht de beweging een stap dichterbij en dat moest voor het nageslacht gedocumenteerd.

Dit geloof in de toekomst van de eigen beweging was echter niet slechts een bron van vertrouwen. Van der Velden laat zien dat de eerste socialisten gezien werden als opruiers en ‘terroristen’. De eerste straatverkopers van *Recht voor Allen*, het tijdschrift van Domela Nieuwenhuis, werden rond 1890 meermalen bedreigd en gemolesteerd. In Friesland werden rond dezelfde tijd drie anarchisten beschuldigd van een roofmoord. In deze bedreigende atmosfeer zochten de socialisten houvast bij elkaar en bij hun toekomstvisie.

De vijandige reacties en aanvankelijk schaarse middelen van de activisten konden de beweging echter niet stoppen. Tijdens de economische ‘boom’ aan het einde van de negentiende eeuw begon de socialistische beweging aan een ware triomftocht. En nadat de sociaaldemocraten zich hadden losgemaakt van de radicale ‘anarchisten’, wisten zij de beweging uit te bouwen tot een indrukwekkend conglomeraat van organisaties – met een partij vakbonden, vrouwen-, sport- en jongerenorganisaties (allen met een eigen krantje) – met een grote aanhang. Desalniettemin bleef de beweging lange

tijd geïsoleerd, de christelijke partijen probeerden de sociaaldemocraten (al met al goed voor een kwart van de stemmen tijdens het interbellum) te negeren. Pas na de Tweede Wereldoorlog zouden ze, onder leiding van Willem Drees, een regering leiden.

Van der Velden bespreekt de lotgevallen van de sociaaldemocratische beweging, maar het is duidelijk dat hij daar erg kritisch over is. Volgens hem hebben de sociaaldemocraten zich te vaak te gematigd opgesteld in hun streven naar een brede aanhang. Op belangrijke momenten hebben ze daardoor de plank misgeslagen. Van der Velden besteedt dan ook veel aandacht aan de meer radicalere groeperingen zoals die van de communisten, de revolutionairsocialisten en de anarchisten. In de communisten bewondert hij hun volle overgave en activisme en hij vindt het tragisch dat zij zich tegen beter weten in lieten gebruiken door de Russische bolsjewisten. De andere twee stromingen waren wat dat betreft veel minder rigide, maar bleven beperkt tot kleine groeperingen. Zo komen uiteindelijk alle partijen en groeperingen aan bod. *Van SDB tot SP* biedt zo een goed overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse socialisme. Het is een aanrader voor mensen die zich in het onderwerp willen gaan verdiepen.

Het leeuwendeel van Van der Veldens boek is beschrijvend. In een nawoord zet hij echter enige langere lijnen uit. Volgens Van der Velden is het socialisme in hoofdzaak een arbeiderszaak. Hij trekt de term ‘arbeiders’ daarbij breed; hij doelt op alle mensen in loondienst. Kapitalisten zijn misschien geen mannen meer met hoge hoeden en sigaren in hun mond en arbeiders hebben tegenwoordig misschien wel auto’s en breedbeeld-tv’s; dat doet echter niets af aan de fundamentele economische en machtsverhoudingen in de maatschappij, aldus Van der Velden. Nu lijkt dit een logische stelling, maar in feite ligt de zaak veel gecompliceerder. Binnen de allereerste arbeidersorganisatie, het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV), was het al een punt van discussie of ‘niet-arbeiders’ lid mochten worden. De sociaaldemocraten werden ervan beschuldigd dat hun leden arbeiders waren, maar dat hun organisaties bestuurd werden door advocaten, regenten en rijke burgers. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) werd ook wel honend uitgemaakt voor ‘Studenten, Dominees en Advocatenpartij’.

Hun pogingen vanaf de jaren dertig om de beweging om te vormen tot een brede volksbeweging, waren wellicht geen onverdeeld succes, maar het toonde aan dat voor de sociaaldemocraten de arbeiders beslist niet de enige relevante maatschappelijk groep vormden. Ook de maoïsten die later de SP oprichtten, richtten zich op ‘het volk’ in plaats van op de arbeiders en trokken na enige tijd uit de fabriek de wijken in. Het is jammer dat Van der Velden de verhouding arbeiders–niet-arbeiders niet structureel behandelt in zijn betoog. Het komt in het begin wel ter sprake, maar valt daarna weg. Daardoor komt zijn nawoord wat uit de lucht vallen. Maar bij dit boek gaat het niet om de analyse, maar om de beschrijving. In dat opzicht is het boek zeker geslaagd.

Bart van der Steen
Europese Universiteit, Florence

Marc Dierikx, *Luchtspiegelingen. Cultuurgeschiedenis van de luchtvaart* (Amsterdam: Boom, 2008) 283 p. ISBN 978-90-8506-547-0.

In *Luchtspiegelingen* – de Nederlandse versie van het eveneens in 2008 bij het Amerikaanse Praeger Publications verschenen *Clipping the Clouds* – neemt auteur Marc Dierikx zich voor om een algemene geschiedenis van de luchtvaart op papier te zetten. Een ambitieuze onderneming, te meer omdat het niet de bedoeling was om het zoveelste technische overzicht van de historische typen vliegtuigen te maken, maar een waarachtige maatschappelijke geschiedenis van het transport door de lucht, in al zijn sociale, economische, politieke en culturele aspecten, en dat wereldwijd. Omwille van deze nooit eerder geziene reikwijdte van een luchtvaarthistorisch werk noemt de auteur zijn boek ‘in zekere zin een experiment’ (p. 10). De opzet sluit in elk geval goed aan bij de recente opkomst van het onderzoeksgebied van de *mobility history*.

Het overzicht valt uiteen in vier chronologische gedeelten, die telkens in het teken worden geplaatst van een specifiek thema: het heldentijdperk van 1919-1945, de ontwikkeling van de vliegtuigtechnologie in 1945-1961, de massalisering van het vliegtuiggebruik in 1961-1977 en de globalisering van het transport per vliegtuig vanaf 1977. In het eerste deel beschrijft de auteur de eerste pogingen van waaghalzen in het begin van de twintigste eeuw om te vliegen in tuigen *larger than air* (in tegenstelling tot de al langer bestaande luchtballonnen), en de vliegmeetings die massaal bezocht werden door een op sensatie belust publiek. De eerste grote doorbraak kwam er in de Eerste Wereldoorlog, toen de luchtmacht bewees dat voortaan letterlijk elk doelwit bestookt kon worden vanuit de lucht en over alle grenzen en fronten heen. Daarmee was de aandacht van de staat gewekt en in de jaren 1920 ontstond een wedloop tussen de nationale staten om het prestige van een eigen nationale luchtvaartmaatschappij, een *flag carrier*. Zeker de koloniale machten liepen daarin voorop, veel meer nog dan het stoomschip lieten verbindingen door de lucht het moederland toe om controle uit te oefenen. Dierikx geeft een overzicht van de pogingen in de verschillende landen om luchtvaartmaatschappijen van de grond te krijgen, in deze periode enkel haalbaar met forse staatssteun. Maar de auteur gaat verder en ontleedt ook de ervaring van luchtvaart in deze vroege periode vanuit het perspectief van de reiziger. We krijgen kleurrijke beschrijvingen geserveerd van de inrichting van de eerste vliegtuigcabines (rieten stoelen, ijskoud en oorverdovend motorgeronk) en een bij wijlen hilarisch reisverslag van een Nederlandse ambtenaar die per vliegtuig naar Batavia reist.

Deze veelzijdige aanpak wordt in de volgende delen voortgezet. Voor de periode 1945-1961 zijn de voornaamste onderwerpen de wedren naar steeds grotere en snellere vliegtuigen tot de komst van de straalmotor, de eerste internationale luchtvaartverdragen en de moeizame strijd voor landingsrechten en de zoektocht naar betaalbare tickets door onder meer de introductie van de *economy class* in 1958. Uit de veelheid aan behandelde onderwerpen noemen we nog de mislukking van de supersonische luchtvaart (Concorde), het ontstaan van de politieke vliegtuigkaping in 1967, de deregulering van de luchtvaart ingezet in de v.s. in 1978 en de terreuraanslagen van 9/11.

Als minpunt kunnen we de nietszeggende titel aanhalen. De term ‘cultuurgeschiedenis’ in de ondertitel (volgens de auteur bij Peter Burke gehaald) heeft bovendien wel een erg sterk Huizinga-gehalte; ‘algemene geschiedenis’ was duidelijker geweest. We hadden graag ook wat minder feitjes en meninkjes gehad en wat meer uitgediepte analyses. Anderzijds, de doelstelling van het werk is nu eenmaal om een veelzijdig

overzicht te brengen, en dat lukt aardig, de lezer krijgt de indruk een erg volledig overzicht van de voornaamste aspecten en gebeurtenissen voorgeschoteld te krijgen. Dierix, zelf een expert in Nederlandse luchtvaartgeschiedenis, laat zich niet betrappen op chauvinistische reflexen, de focus blijft het hele werk door resoluut internationaal. De vier perioden krijgen raak typerende titels mee, en worden telkens voorafgegaan door een filmreferentie die het periodethema moet illustreren. Dat is aardig en aantrekkelijk voor de lezer, maar inhoudelijk niet meer dan een gimmick, bovendien eerder contraproductief omdat hierdoor veel te diverse onderwerpen onder nietszeggende titels moeten worden bijeengeveegd. Maar het moet ook gezegd dat indeling en opeenvolging van onderwerpen strak worden gehouden, zodat de tekst erg informatief is. *Luchtspiegelingen* is geschreven in een vlotte stijl, helemaal geen technisch jargon en goed leesbaar. Toch een kleine vingerwijzing naar uitgever Boom die het inzake eindredactie wat laat afweten, de tekst heeft nog vele tikfouten en kromme zinnen. Er zijn twee katernen ingevoegd met zwart-witfoto's, maar erg enthousiast werden we daar niet van, de meeste beelden zijn nietszeggend en niet bepaald mooi. Algemeen werd de zeer ambitieuze doelstelling van een wereldwijde maatschappelijke geschiedenis van de luchtvaart te schrijven met verve gehaald. Natuurlijk drijft zo een synthese mee op de toestand van het wetenschappelijk onderzoek, en de gaten daarin – Afrika, Indië, China etc. – tonen zich ook in de synthese; een feit waarvan de auteur zich in de inleiding bewust toont. Daarnaast moeten voor een synthese een groot aantal keuzes gemaakt worden inzake feitenselectie en perspectieven, vele van de door de auteur gepresenteerde inzichten zullen wellicht in later wetenschappelijk onderzoek nog ter discussie gesteld worden.

Maar dergelijke bedenkingen zijn futiel en doen niets af van de waarde van dit werk. Marc Dierix doet de lezer en de wereld een geschenk met dit zeer leesbare en leerzame overzicht van een van de boeiendste vormen van menselijke mobiliteit, de (droom)wereld van de luchtvaart.

Donald Weber

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent

Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (eds.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2006) 167 p. ISBN 90-6550-897-X.

Onderwijs was en is een voortdurende bron van zorg en aandacht. Wat wil men bereiken met het lagere onderwijs? Het opvoeden tot verantwoordelijke burgers, de verheffing van kinderen uit de onderklasse, het bijbrengen van christelijke normen en waarden of alleen maar het laten ontplooiën van een kostbare en tedere kinderziel? Deze vier totaal verschillende uitgangspunten waarover beleidsmakers, politici en pedagogen met elkaar aan het steggelen zijn, hielden ook in de achttiende en negentiende eeuw de gemoederen bezig. Sterker nog, juist in deze periode werden de fundamenten gelegd voor een discussie rond bovenstaande idealen.

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat 'volksopvoeding in de negentiende eeuw' een eindexamenonderwerp was, in 1979 en 2006. Om te bewijzen dat rond dit thema sinds 1979 nog nieuw onderzoek is verricht, stelde de redactie deze bundel samen om geschiedenisleraren hierover achtergrondinformatie te geven.

In het openingsartikel schetst Jan Lenders hoe pedagogische idealen een praktische uitwerking kregen bij de negentiende-eeuwse onderwijswetgeving. Bij de wet van 1806 vormden de natuurlijkheid van het kind van Rousseau en de zintuigenfilosofie van Locke de basis voor het leerprogramma. Een generatie later slopen in het onderwijssysteem nieuwe aandachtspunten binnen, zoals het ontplooiën van sociale, kunstzinnige en religieuze gevoelens van het kind. Volgens Lenders zou bij de liberale grondwetsherziening van 1848 in het onderwijs het individualisme ruim baan krijgen; ieder kind moest worden opgeleid tot een zelfstandig denker. Onderzoekend leren werd het nieuwe credo, totdat het ideaal van individualisme concurrentie kreeg van uitgesproken christelijke normen en waarden die door het groeiend aantal confessionele scholen als basisideologie werden gepropagandeerd. Voor wie een kort overzicht wil hebben over de ontwikkeling van pedagogische inzichten in de achttiende en negentiende eeuw is dit een uiterst helder artikel.

Dat laatste geldt ook voor de bijdrage van Ido de Haan die de wetgeving voor het lager onderwijs en de politieke aspecten van de Schoolstrijd in de negentiende eeuw behandelt. Hij gaat diep in op de achtergronden van de wetgeving en vooral op de reacties over de verschillende versies. Zo waren er met betrekking tot de wet van 1806 uitsluitend bezwaren te horen over de financiering of over de bemoeienissen van de inspecteurs van onderwijs. De Schoolstrijd zou pas echt ontbranden na de nieuwe grondwet van 1848. Uitgebreid gaat de schrijver in op de groei van het verzet van katholieken en protestanten tegen het openbaar onderwijs. Duidelijk beschrijft hij hoe vooral na 1878 tegenstanders van het neutrale onderwijs zich ook politiek gingen roeren. Omdat de schrijver niet ingaat op de historiografie over de Schoolstrijd of op discussies over dit onderwerp, is het niet duidelijk in hoeverre dit artikel een weergave is van nieuw onderzoek.

Andere bijdragen in deze bundel gaan meer in op deelonderwerpen. Aan de hand van het dagboek van het kind Otto van Eck geven Arianne Baggerman en Rudolf Dekker een kijkje in de leefwereld van een kind dat opgroeide in een vermogend achttiende-eeuws gezin. Het gaat hier om een heel bijzonder dagboek en een heel bijzonder gezin. Zijn vader en zijn huisleraar, beiden lid van de Nationale Vergadering, waren aanhangers van de filantropijnen. Achter de échte zielenroerselen van het kind komt men niet in dit dagboek, want het werd door zijn leraar, familie en zelfs vrienden van de familie gelezen. Maar een goede indruk over zijn opvoeding krijgt men wel (zie over dit dagboek ook Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'Het kinderdagboek als spiegelbeeldig universum. Verlichte pedagogiek en de opkomst van kinderdagboeken rond 1800', *TSEG* 1: 4 (2004), 40-65).

Belangrijke veranderingen in de pedagogie zijn eveneens terug te vinden in kinderboeken, zoals Nelleke Bakker betoogt. Zij beweert dat eigenlijk gedurende de gehele negentiende eeuw de kinderliteratuur bol stond van moralistische boodschappen. In een boek als de 'Brave Hendrik' spreekt dit vanzelf maar ook aan het eind van de negentiende eeuw draait het zelfs in het boek 'Dik Trom' om zijn goede inborst. De schrijfster betreft nadrukkelijk het genderperspectief bij haar onderzoek. Jongensboeken gingen over ferme knapen en meisjesboeken over poppenmoeders. Een nieuw element in de kinderliteratuur was het sociale engagement waarbij het verheffen en beschaven van arme kinderen steeds meer aandacht kreeg.

Datzelfde beschavingsoffensief is het centrale thema in het artikel van Bernard Kruithof over de Maatschappij van het Nut van Algemeen. Opvoeding van het volk stond hoog in het vaandel van deze organisatie. Maar werd het gewone volk ook echt

bereikt? Volgens de auteur niet. Dit wordt bevestigd door een bijdrage van Ali de Regt die duidelijk maakt dat in arbeiderskringen ouders zich niet druk maakten over morele vorming van hun kinderen maar alleen over hun materiële welzijn. Jonge arbeiderskinderen moesten bijverdienen om het gezin te helpen. Het beste instrument om arme kinderen te verheffen had in de negentiende eeuw de schoolmeester moeten zijn. Maar helaas, volgens Mineke van Essen, trok dit beroep geen talentrijke personen. De beloning was laag, de werktijden lang, het beroep was zwaar en ongezond. Schoolmeesters die de verheffing van de armen als ideaal hadden, moesten met een kaarsje worden gezocht. Dit zou pas na 1920 veranderen.

Twee artikelen behandelen de worstelingen van godsdienstige stromingen met het openbaar onderwijs. Voor de geïsoleerde joodse gemeenschap zou het openbaar onderwijs na 1806 een middel bij uitstek voor integratie kunnen zijn. Maar, zo schrijft Pieter Boekholt, de rabbijnen verzetten zich heftig tegen de christelijke grondslagen. Joodse scholen bleven daarom bestaan. Tot 1817 bleef de spreektaal daar Jiddisch, en zoals de auteur schrijft: het was er een zootje. Pas na 1857 verdwenen de christelijke grondslagen van de openbare school en gingen joodse kinderen er massaal naar toe. Orthodoxe christelijke kringen vonden de christelijke grondslagen te vrijblijvend, volgens Sjaak Braster. Maar hun gesputter werd lang niet serieus genomen, omdat de openbare scholen als een kameleon de christelijke achtergrond van hun omgeving aannamen. Na 1848 werd het gemakkelijker om bijzondere scholen op te richten.

Het is een interessante bundel geworden, waar in kort bestek veel informatie over de onderwijswetgeving en de achtergronden daarvan is te vinden. Er kleven twee bezwaren aan deze publicatie voor degenen die deze bundel voor wetenschappelijk onderzoek willen gebruiken. Alle bijdragen zijn erg beschrijvend en niemand gaat in op recente discussies over de historische pedagogiek of over de Schoolstrijd. Wie niet goed is ingevoerd in de recente literatuur heeft geen idee wat de nieuwe inzichten in deze bundel zijn. Terwijl de schrijvers in de inleiding toch suggereren dat de bijdragen een weerslag vormen van nieuwe opvattingen. Gedeeltelijk had men dit probleem kunnen oplossen door de toevoeging van een beredeneerde bibliografie, maar zelfs een literatuurlijst ontbreekt. Daarom moet de onderzoeker zijn gegevens bij elkaar sprokkelen uit het summiere notenapparaat.

Thera Wijsenbeek

Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis